

fites

núm 17 - any 2017

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	
Centenari del naixement de Antoni Tur Costa "Toni Gabrielelet"	
HELENA JIMÉNEZ	3
Centenari del naixement de Vicent Ferrer Guash	
HELENA JIMÉNEZ	4
Centenari de la Transmediterrànea	
PERE VILÀS	5
Alimentación en la Ibiza Púnica	
ALICIA VENDRELL BETÍ	7
Can Blai una fortificació tardoantigua de vigilancia costera en Formentera. Primeros resultados	
JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ, RICARDO GONZÁLEZ VILLAESCUSA	16
Un canó del segle XVII a Santa Eulària (Eivissa, Illes Balears)	
ANTONI FERRER ABÁRZUZA, MARCUS HEINRICH HERMANNNS	29
Notes Breus	
Vigilancia marítima y sistemas de protección litoral durante la Antigüedad Tardía en Formentera. Los puestos de Sa Muradeta y de la Torre des Pi des Català	
RICARDO GONZÁLEZ VILLAESCUSA	48
La colección ebusitana en el Museu de Prehistòria de València	
CARLOS GÓMEZ BELLARD, RAQUEL RODRÍGUEZ MUÑOZ	54
Novetats bibliogràfiques	59
Una ullada a Internet	
FERRAN NOGUÉS	62
Informació del MAEF	
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 2016	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	64
Informació de l'AAMAEF	
Memoria de actividades 2016	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	76
L'AAMAEF viatgera	
PERE VILÀS	79

FITES núm. 17 • any 2017

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Helena Jiménez Barrero

SECRETÀRIA DE REDACCIÓ: Ana Colomar Marí

CONSELL DE REDACCIÓ: Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil,
Sergi Moreno Torres, Benjamí Costa Ribas, Ana Mezquida Orti

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net

ISSN.: 2255-3584

DIPÒSIT LEGAL: I-284-2000 PREU: 6 €

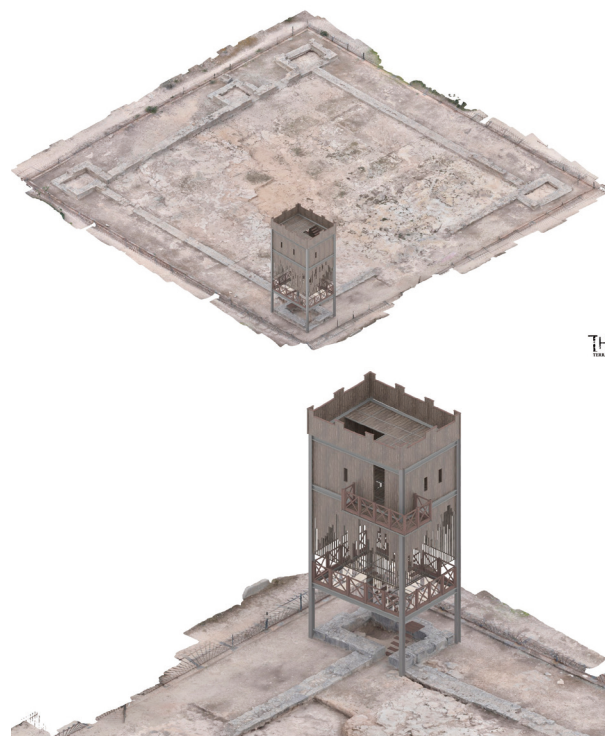
RECUPERANT PATRIMONI

No hi ha dubte que una de les finalitats que té l'arqueologia és la reconstrucció de les societats del passat a través de l'estudi de les restes exhumades, però també, i a tenor de la importància dels mateixos, la seva restauració, consolidació i interpretació, posant-los a l'abast i comprensió de la societat.

La publicació del Fites que el lector té a les seves mans ofereix una novetat en relació amb la promoció del patrimoni que mereix ser destacada. Quaranta anys després del seu descobriment, el fortí de can Blai o de can Pins (Formentera), desvetlla part dels seus misteris, i dóna respostes a alguns interrogants que envolten qualsevol jaciment arqueològic. Els treballs arqueològics realitzats en dues fases, una inicial entre 1979-1980 i una altra més recent entre el 2013-2016 han finalitzat, i el seu estudi comença a donar els seus primers fruits. Can Blai ofereix en aquest exemplar alguns dels resultats i en marxa es troben diverses publicacions en revistes especialitzades, així com una monografia que permetrà oferir les claus d'interpretació del castellum de manera que tots aquests nous coneixements puguin posar-se al servei del que desitjaríem es convertís en un projecte de revaloració del jaciment. El patrimoni històric no existeix per si mateix. No hi ha un patrimoni que recollir com si d'una fruita madura es tractés. Un jaciment és un conjunt de pedres, terra, ceràmiques (gairebé sempre fragmentaris i inconnexos) que necessiten d'una lectura i interpretació. Però, aquesta "lectura" com a reconeixement i comprensió del passat mitjançant dels vestigis que, amb major o menor dificultat, pot transmetre's al col·lectiu científic, té un imperatiu cívic que s'imposa al professional de l'arqueologia: la transmissió, la posada en valor, la "traducció" del coneixement en un projecte social.

Aquest ha de partir d'un coneixement del llenguatge i de les tècniques, de la mateixa manera que un domini dels llenguatges expressius que permetin fer entendre als ciutadans les raons que expliquen l'existència d'unes restes: la societat que les va il·luminar i el seu moment històric, dotant d'un nou significat a aquests vestigis del passat.

En el seu estat actual el monument de can Blai és difícilment comprensible per a qualsevol visitant. Ni el seu funcionament, ni la seva justificació, ni la seva pròpia raó de ser. Des d'aquesta Associació es proposa una nova intervenció per part dels gestors del

Proposta de posada en valor de les restes arqueològiques de Can Blai des del nord i des del sud
© Thomas Terrasser

ben cultural, en aquest cas el Consell de Formentera, que es tradueix en panells explicatius i en restitucions 3D de les principals hipòtesis del seu alçat.

El visitant, local o forà, que acudeixi al jaciment a la recerca d'una mica més de coneixement, seria desitjable que pogués contemplar les estructures existents elevant-se sobre les ruïnes per poder contemplar-ho des de l'alçada. Una alçada que li permetrà apreciar la planta del castellum, però també fer-se una idea del que un guaita de l'exèrcit romà tardà podia veure des del seu lloc de vigilància de la guarnició. Amb bon temps i visibilitat, es podia controlar tota la costa de l'illa d'Eivissa i la sud de Formentera.

Per això, suggeriríem la possibilitat que es construís una estructura elevada, lleugera i reversible que no afecti a les restes antigues, emplaçada sobre una de les torres d'angle –tal vegada la torre sud– del recinte militar de manera que el visitant pugui experimentar les sensacions que l'aproximin a la comprensió de la guarnició que va albergar la petita caserna. Els mètodes de realitat virtual actuals poden ser un complement a aquesta experiència. El context actual del territori present és ineludible (construccions actuals, vegetació, arbres...) i la realitat augmentada pot ajudar a franquejar-la. Els models 3D en construcció dels quals s'ofereixen una mostra en aquesta editorial i els panells explicatius oferiran una interpretació als visitants que els permetrà comprendre el perquè de la construcció d'aquesta fortificació, que és un dels pocs exemples que es coneixen a la Península.

PER MEMÒRIA

CENTENARI DEL NAIXEMENT D'ANTONI TUR COSTA "GABRIELET"

Antoni Tur Costa, "Gabrielet" (Eivissa, 1917 - 1998), va néixer dins d'una gran família de sis germans. Va passar la seua infantesa a Santa Eulària, on el seu pare era el secretari de l'Ajuntament. De resultes d'un viatge que l'Escola de Ceràmica de Madrid va fer a Santa Eulària l'any 1931, Antoni Tur Costa s'interessà per l'art i, en demostrar bones aptituds en dibuix, obtengué una beca de l'Ajuntament i una de la Diputació de Balears per traslladar-se a Madrid a estudiar ceràmica i art.

L'any 1932 arribà a Madrid junt amb el pintor i aquarel·lista Narcís Puget Riquer, on va ingressar a l'esmentada escola de ceràmica, allà va estudiar durant set anys. Amb el lapse de la Guerra Civil entremig, una època convulsa en que Tur Costa tornà a Eivissa, els esdeveniments a l'illa no són justament tranquils per a la seva família, ja que el seu pare i el seu avi varen ser afusellats per les tropes franquistes.

Després de la guerra i fins l'any 1943, va tornar a l'Escola de Ceràmica per tal d'acabar els seus estudis. Va impartir classes en la mateixa Escola Oficial de Ceràmica de Madrid on havia destacat com alumne. Quan va tornar a Eivissa va conèixer el marquès de Lozoya i amb la seva ajuda va aconseguir una plaça a l'Acadèmia de Belles Arts de Roma. Durant aquest període de dos anys el jove es va relacionar amb futurs intel·lectuals i artistes, com el poeta José Maria Valverde i el músic Narciso Yepes. D'Itàlia, Tur Costa es trasllada a viure a París, per passar després breus temporades a Copenhaguen i Bèlgica. No és fins l'any 1947 que l'artista torna a Eivissa, encara que la seua llar de residència es fixaria definitivament a Formentera l'any 1961.

*Antoni Tur Costa "Gabrielet" (1917-1998)
(Foto Nou Diari)*

Antoni Tur Costa va destacar per la seua obra pictòrica, com a dibuixant i també com a muralista de gran format, fent servir elements com el guix, el ciment armat i el fang. Era habitual a la seva obra l'ús de motllos per extreure les figures que ressaltaven els murals, molts d'ells encarregats per hotels i negocis. El 1977, Tur Costa inaugura un taller amb el seu propi forn de ceràmica a la Mola, on treballa sobretot ceràmica esmaltada en vibrants colors. Encara que la seua obra més extensa i coneguda està feta en ceràmica, aquesta matèria plàstica és el suport ideal per als seus dibuixos, ja que és una ceràmica molt gràfica, en que el més important són els traços i els colors, per damunt d'altres elements formals. Als seus treballs destaquen els temes figuratius, amb elements de la natura i de l'entorn illenc i mediterrani, amb escenes costumistes i quotidianes que adquireixen un caire mitològic.

Una de les activitats més reconegudes del artista són les plaques identificatives que encara avui dia es poden trobar a negocis i cases particulars de tota l'illa. L'any 1984 l'Ajuntament de Formentera li va encarregar la retolació dels diferents carrers de l'illa i dos escuts de ceràmica que es troben a la sala de plens de l'Ajuntament i a la façana de la Casa Consistorial. També va realitzar les tres creus que adornen la façana de l'església del Pilar de la Mola.

Als anys vuitanta conscient de la importància de l'artesanía a una illa com Formentera, va ser cofundador de la Fira d'Art i Artesanía de la Mola. La seva carrera artística es va mostrar en diferents exposicions i events artístics, però no és fins 1989 que va realitzar la seva primera exposició individual a la Sala de Cultura de "Sa Nostra" d'Eivissa. També va ser guardonat amb el premi Important del Diario de Ibiza l'any 1996, i membre d'honor de l'Associació de veïns de l'illa de Formentera el 1998.

Helena Jiménez

CENTENARI DEL NAIXEMENT DE VICENT FERRER GUASCH

Vicent Ferrer Guasch (Sant Antoni de Portmany 1917 - Eivissa 2009), nascut a una família de tradició militar. Encara que li hauria agradat continuar amb la tradició familiar, l'arribada de la II República a Espanya, va suposar el tancament de les acadèmies militars, dificultant aquesta opció. Ferrer Guasch va començar els seus estudis primaris a l'escola del mestre Albert d'Eivissa, on va mostrar gran talent pel dibuix, continuant després els seus estudis de batxillerat superior amb un brillant expedient que va compaginar amb les lliçons rebudes al taller del pintor Narcís Puget Viñas. La seva primera exposició col·lectiva, al 1932, es va realitzar a la "Sociedad Cultural Ebusus".

El 1934 va començar a estudiar magisteri a Barcelona, però una malaltia greu li va fer tornar a Eivissa al 1935. Una vegada recuperada la seva salut va retornar a Barcelona per tal de continuar amb els seus estudis, però en aquest moment va començar la Guerra Civil, un fet que li va a marcar profundament. D'aquestes vivències es conserva un document escrit en forma de diari personal que el jove va començar a l'octubre de 1937 i que acabà a l'abril de 1939, quan s'ha de desplaçar a l'illa de Menorca, on havia mort el seu pare. En aquest temps va ser mobilitzat per l'allistament militar, i fou destinat al Cos d'Intendència, on va prestar els seus serveis a la Pagadoria de la Capitania General de Barcelona fins a l'entrada dels nacionals a la ciutat.

*Vicent Ferrer Guasch (1917-2008)
(Foto Diario de Ibiza)*

En acabar la guerra va continuar a Barcelona, on finalment aconseguí culminar els seus estudis de mestre. Durant un temps va compaginar la docència amb la seva preparació pictòrica, estudiant a l'Escola Superior de Belles Arts Sant Jordi i exposant la seva obra a Barcelona, Mallorca i Eivissa. En un principi va utilitzar la tècnica de l'encàustica per a alguna de les seues obres, però ben aviat quedà definit l'oli com a tècnica més característica de la seua obra.

L'any 1962 es va traslladar a Eivissa com a catedràtic de dibuix a l'Institut Santa Maria d'Eivissa, plaça que va a ocupar fins l'any 1982, en què es va jubilar.

A la seua producció inicial s'apropa al post-impressionisme: paisatges rurals, costumistes i marítics. A partir de 1962 comencen a predominar els elements arquitectònics típics de l'illa (els carrers de Dalt Vila, de sa Peña, les cases pageses i les petites esglésies). L'obra de Ferrer Guasch està marcada per les línies simples i pures, eliminant tot allò que resulta merament decoratiu. Conegut com el pintor dels blancs d'Eivissa, defineixen la seua obra el tractament dels volums i els contrastes entre llums i ombres sòbries i formals, sense artificis.

L'any 1962 Ferrer Guasch per iniciativa pròpia va crear el Grup Puget per fomentar l'obra dels pintors eivissencs, i sobretot de Narcís Puget, considerat pare de la pintura eivissenca contemporània. El grup estava constituït per Vicent Calbet, Antonio Pomar, Antoni Marí Ribas "Portmany" i ell mateix. A partir de l'any 1962 va exposar de manera continuada al Cercle de Belles Arts de Palma, a La Pinacoteca

de Barcelona des de 1971, i a la Sala Cultural de Sa Nostra d'Eivissa, des de l'any 1981. El Museu d'Art Contemporani d'Eivissa li va dedicar una Mostra Antològica l'any 1982. Així també, la seva pintura té una presència internacional, amb la participació en exposicions col·lectives de Vevey i Saint Saphorin (Suïssa), Constança (Alemanya) i Filadèlfia, que quedà definitivament oberta al mercat internacional, amb un especial reconeixement de la crítica especialitzada i un important èxit de públic, a partir de l'exposició amb motiu de la Setmana d'Eivissa i Formentera a l'Spanish National Tourist Office de Nova York el 1982, que el lligà per tres temporades a la Wally Findlay Galleries, una de les més prestigioses galeries dels Estats Units.

Actiu fins l'últim moment va continuar exposant cada any, sent la darrera mostra la de la galeria Via2, l'any de la seva mort.

Ferrer Guasch va ser guardonat amb el Premi de Paisatge Josep Masriera de l'Acadèmia Reial de Belles Arts Sant Jordi de Barcelona (1952), el Premi Mallorca del Primer Certamen Nacional de Pintura de Paisatge i Costums de la Diputació Provincial de Balears (1964), la medalla d'or del 23è Saló de Tardor del Cercle de Belles Arts de Palma (1964), el Premi Importante de Diario de Ibiza, i l'encomanda de número de la *Orden de Isabel la Católica* (1999).

Paral·lelament a la seua carrera professional i artística, sota el pseudònim "Xeix" va publicar diversos articles d'esports al Diario de Ibiza des de 1933 fins a després de la guerra. També, va pertànyer a l'equip de redacció del setmanari catòlic *Excelsior*, dels anys 1932 al 1935. La seua afeció als esports el portà a ocupar diversos càrrecs de responsabilitat a les illes. Com a membre del Reial Club Esportiu Espanyol de futbol des de 1929, va tenir la possibilitat de portar jugadors a l'equip d'Eivissa, com Coll (1961) i Kubala (1962), entre d'altres. En els anys seixanta va ser delegat insular d'Esports d'Eivissa i Formentera, pertanyent a la Junta Provincial d'Educació Física i Esports de Balears encapçalada per J. A. Samaranch. Així mateix, va ser President del Club Nàutic d'Eivissa des de 1969 a 1972, i on va ser homenatjat l'any 2000 amb motiu del 75è aniversari d'aquest club.

També va ser secretari de Protecció de Menors de 1968 fins a 1978 i va col·laborar en la funda-

ció de la guarderia infantil Pare Huix, per a nens necessitats.

L'any 2004 la seva obra es va veure plasmada al llibre *Alquímia de la luz y elogio de la sombra*, de Miguel Ángel González, que va incloure les memòries del pintor amb il·lustracions de les seves obres.

Helena Jiménez

CENTENARI DE LA CREACIÓ DE LA COMPANYIA NAVILIERA TRANSMEDITERRÀNEA

"Ciudad de Ibiza"

La companyia naviliera Transmediterrània es va fundar l'any 1916 a la ciutat de Barcelona, sent el resultat de la unió de diferents companyies navilieres, que aportaven al projecte les seves respectives flotes. Varen signar com responsables del nou projecte; Joaquín María Tintoré, en representació de Línia de Vapores Tintoré; Enrique García Corrons, director de la Sociedad Anónima Navegación e Industria; José Juan Dómine, fundador de la Compañía Valenciana de Vapores Correos de África i Vicente Ferrer Pesset, en nom i representació de Ferrer Pesset Hermanos. Aquesta unificació de petites companyies responia a la difícil situació que travessava el sector naval espanyol en un moment històric convuls i complicat. Durant l'any 1916 l'acció dels submarins alemanys contra la marina mercant espanyola es va veure incrementada fins al punt que en quatre mesos foren enfon-

sats vaixells amb un total de més de 80.000 tones, a més de la pèrdua de nombroses vides humanes. Aquesta situació va ser aprofitada per un grup de naviliers que es posaren d'acord per crear una nova companyia amb les finalitats, per un costat, de donar resposta a les necessitats del transport dins de les fronteres espanyoles i, per l'altre, d'aprofitar la neutralitat espanyola per atendre les necessitats de la guerra, ja que l'organització de la navegació mercant espanyola al començament del s. XX era anàrquica.

L'1 de gener de 1917 la nova societat va començar el seu camí al sector marítim mercantil, amb una moderna flota de 44 vaixells de diversos tonatges, però les seues aspiracions eren absorbir tot el trànsit marítim dels serveis de la península amb les Illes Canàries, les Balears i les comunicacions internes d'aquests dos arxipèlags. Quant a les Balears, aquestes comunicacions eren servides per *Isleña Marítima* i per la *Marítima Companyia Mahonesa de Vapors*. La *Trasmediterránea* va començar les gestions per absorbir aquestes dues empreses marítimes en aquest mateix any.

Els creadors de la nova companyia publicaren un fullet en el qual exposaven la declaració de principis, el motiu i l'objecte de la nova empresa. Amb les seues drassanes havien de contribuir a la nacionalització de les indústries de construcció naval disperses i a l'augment del patrimoni marítim nacional, alhora que es deixava ben clar que la nova companyia no havia nascut per aprofitar la situació circumstantial del moment sinó per garantir la seguretat i les necessitats del futur. El 1920 es presentà al concurs públic per a la prestació dels serveis i va ser l'única companyia que optava a totes les comunicacions, dividides en tres grups, i així passà a ser la responsable de les comunicacions de les Balears i entre illes. En el moment de ser signat el nou contracte entre l'Administració i la companyia *Trasmediterránea* el mes d'abril de 1931, la flota comptava amb 75 vaixells amb un registre total de 143.000 tones.

El canvi polític que va suposar la proclamació de la República Espanyola va tenir com a conseqüència el canvi del nom de tots els vaixells que fins a aquell moment portaven noms de personatges de la família reial o polítics afins per altres que sempre començaven per les paraules *Ciudad de...*

La sublevació militar del 18 de juliol de 1936 contra el govern de la República significà l'escissió de la flota en dues parts que varen quedar a cada una de les zones en què es va dividir el territori nacional i els respectius vaixells varen ser destinats al trànsit regular entre les zones de la seua influència i també a missions de guerra i transport de material bèl·lic. El mes de març de 1939 va ser constituïda la *Companyia Auxiliar de Comerç i Navegació (Aucona)*, com a entitat consignatària filial de *Trasmediterránea*, que funcionà fins que el 1983 es va acordar la fusió de les dues companyies. Durant el transcurs de la guerra la companyia va perdre un total d'11 vaixells, per la qual cosa es varen veure seriosament afectades les línies dels sectors de les Balears, les Canàries i Fernando Poo (Guinea Equatorial). El 1973 *Trasmediterránea* es va fer càrrec de bona part de les accions de la *Naviera Mallorquina*, dedicada al transport de càrrega general entre Palma, Barcelona, València, Eivissa i Maó, i també entre Vigo, Portugal i les Balears. Durant els anys que *Naviera Mallorquina* va operar a Eivissa, tant abans com després de l'adquisició, sempre va tenir oficina pròpia oberta.

El 1978 l'Estat va assumir la totalitat de la cartera d'accions de la companyia, fins que el 1991 va passar a mans privades, i el seu principal accionista és l'empresa *Acciona*, corporació empresarial especialitzada en infraestructures, energies renovables i serveis.

Pel que fa a les Pitiüses, el maig de 1938 quedà establert un servei setmanal entre Palma i Eivissa, el primer que es va organitzar a les Balears des del començament de la Guerra Civil, tot i que en precàries condicions fins al final de la guerra el 1939. Una vegada arribada la pau es va restablir el servei amb una línia setmanal entre Palma-Eivissa-Alacant. Alguns mesos més tard, amb la incorporació del vapor *Rey Jaime II* es va fixar la línia Palma-Eivissa-València. A mitjan dècada dels cinquanta es va inaugurar un servei entre els ports d'Eivissa i la Savina, a Formentera, amb el vaixell *Ciudad de Alcutia* i el 4 d'agost de 1987 entre Eivissa i Alacant, amb una embarcació del tipus hidrofoil, mentre que el 1995 s'inaugurava el servei entre els ports insulars i els peninsulars amb vaixells tipus fastferry.

Pere Vilàs

ALIMENTACIÓN EN LA IBIZA PÚNICA

Alicia Vendrell Betí

Universitat de València

RESUM: Farinetes de cereals i llegums, oli, peix, mol·luscs, una mica de fruita, una mica de carn i vi: aquests són alguns dels ingredients principals dins de la dieta púnico-ebusitana. L'arqueologia, i en menor mesura les fonts escrites, ens permeten realitzar aquest breu recorregut pels aliments que es produïen i es consumien diàriament a les cases, però també puntualment en honor als déus, als santuaris, o als banquets i ritus funeraris, a les necròpolis.

ABSTRACT: Porridge of cereals and legumes, olive oil, fish, a little fruit, some meat and wine: these are the main ingredients in the Punic diet in Ibiza. This paper seeks to revise archaeology evidence and written sources to go into the foods that were consumed daily in the houses, but also punctually in honour of the gods, in the sanctuaries, or in the banquets and funeral rites, in the necropolis.

Han pasado casi 100 años desde que Stéphane Gsell dedicara un capítulo a la agricultura cartaginesa en *Histoire Ancienne de l'Afrique du Nord*; y más de dos décadas desde que J.-L. Flandrin y M. Montanari dirigieran su volumen *Histoire de l'alimentation*¹. En éste, Antonella Spanò Giammellaro dedicaba un capítulo a la alimentación en el mundo fenicio y púnico. No era habitual ver a los fenicios más allá de su rol de comerciantes y navegantes de la antigüedad, y a los púnicos o cartagineses, sus herederos, como los derrotados por Roma.

Y todo ello a pesar de que el senado romano mandara traducir al latín una única obra del reconocido y a la vez admirado enemigo: el tratado de Magón sobre agricultura, con consejos que recogen algunos autores clásicos, como Columela en su *De Re Rustica*. La decisión del senado, pues, de rescatar del olvido esta obra no nos parece casual, y hasta cierto punto las consecuencias del desco-

nocimiento de lo que fue el trabajo de la tierra y el cuidado de los animales en el mundo púnico, junto con el procesado de los alimentos, sigue vigente hoy en día, 2000 años después de que Cartago fuera casi borrada del mapa. Hasta casi parece una broma del destino que los esfuerzos de los políticos romanos fueran en vano, porque sólo han llegado a nuestros días unos pocos fragmentos de esa traducción latina.

Por todo ello, los testimonios arqueológicos se convierten así en testigos de primera mano para saber qué, cómo, dónde y de qué modo consumían los alimentos los habitantes del vasto mundo púnico. Repasamos a lo largo de estas páginas con qué elementos contamos en la Ibiza de los siglos V al II a.E.² para reflexionar sobre un tema tan básico y complejo como es la alimentación.

En primer lugar, los cereales eran el alimento cotidiano por excelencia. No en vano, y según

1 Posteriormente, en 2004, esta obra se publicó en castellano: *Historia de la alimentación*, Ed. Trea, Gijón.

2 Antes de nuestra Era. A partir de ahora omitimos esta referencia temporal en las referencias a los siglos.

Figura 1.
Diferentes recipientes para cocinar y preparar los alimentos: 1 y 2, grandes ollas; 3, lebrillo; 4, bandeja para la posible elaboración de panes

Plauto (*Mostellaria*, V, 828), los cartagineses eran conocidos como *pultifagonides* o “comedores de cereales”. Su consumo podía hacerse en forma de grandes potajes o sopas caldosas junto las legumbres, a la luz de la cantidad de grandes ollas (fig. 1.1.-1.2.) y recipientes de uso personal destinados a albergar alimentos semilíquidos que proliferan en todas las cronologías. Estaríamos hablando principalmente del trigo y la cebada, aunque también se conocerían otros, como el mijo.

El pan sería la manera más efectiva de conservar la harina de cereal. Tenemos varios tipos de evidencia de cocción del pan en Ibiza, aunque se trata de algún testimonio reciente, como un gran disco cerámico interpretado para tal fin en Can Vicent d'en Jaume, datado a mitad del siglo II (Pérez Ballester, Gómez Bellard 2009: fig. 46.448). También se cree que un tipo de bandeja hecho con arcilla gruesa y también de esta cronología serviría para la cocción por las dos caras de un pan ázimo (Guerrero 1995: 70) (fig. 1.4). No olvidamos que es posible cocer pan al calor de las brasas, enterrado en ellas, aunque el resultado sería un pan más indigesto.

Para amasar la harina con los ingredientes necesarios para su elaboración (agua, aceite), existían

los grandes lebrillos (fig. 1.3), que podían usarse para el adobo de otros ingredientes. Estos recipientes son muy abundantes a partir del siglo III y el II en todos los yacimientos de hábitat, tal y como vemos en los resultados de algunas prospecciones por la isla (Gómez Bellard *et al.* 2011).

Aún así, aún nos cuesta encontrar una respuesta para la ausencia de dos grandes actores para la elaboración del pan: los molinos y los hornos. En época púnica no encontramos ninguno de ellos, quizás por la reutilización de las piedras, quizás por la perduración en época romana de los espacios domésticos que por ahora se han publicado, como Can Fita, Can Corda y Ses Païses de Cala d'Hort-Can Sorà (González Villaescusa 2002; Puig *et al.* 2004; Ramon 1984). No obstante, en Sa Caleta sí que se han encontrado las partes activas y pasivas de diversos molinos domésticos de diferentes tipologías, de dimensiones pequeñas y medianas, así como dos hornos ubicados en sendas plazoletas del poblado (Ramon 2007: 121, 132). Es posible que en Ibiza existieran los hornos fijos tipo *tannur*, típicos del resto del mundo púnico, aunque no se ha identificado ninguno *in situ*. Éstos servirían tanto para la cocción del pan como para la de otros ingredientes dentro de recipientes. Interpretamos

así algunos de los restos cerámicos fragmentados dibujados y descritos en las publicaciones de Na Guardis, Ses Figueretes o Es Rafal (Guerrero 1997: 149; Ramon 1997: 64, FE-13/313 y 314; Ramon 2012: 519).

Otra evidencia del uso de los cereales serían los moldes para la impresión de galletas o tortas sagradas. Éstos suelen aparecer en contextos sacros - por ejemplo, en el posible templo de Sa Capelleta o en la necrópolis del Puig des Molins y la de Can Jai (Almagro 1980: 111, 118-122; Astruc 1957: 189; López Garí *et al.* 2013: 996, fig. 4; 998) (fig. 2), aunque hay uno sin un contexto definido en el hábitat de Can Corda (Puig *et al.* 2004: 126). Se trata de piezas cerámicas con una imagen alegórica representada en ellas, con formas cuadrangulares, rectangulares, ovales y circulares, de entre 4 a 18 cm de diámetro (Fernández 1992 vol. 2: 111). Su funcionalidad sería la de estampar alguna imagen relacionada con la divinidad, conocida por los asistentes del ritual, y sacralizar de este modo la ofrenda del pan o la torta. Obviamente, la elaboración de dulces también estaría presente de manera esporádica, con el uso de frutas como los higos o las granadas, con su particular significado, o la miel, aunque serían alimentos muy valiosos y difíciles de acceder por parte de toda la sociedad, por lo que los imaginamos utilizados sobre todo entre las altas esferas. El higo es uno de los alimentos alabados por su dulzura y tamaño por Plinio³ al hablar de Ibiza, y detalla que eran exportadas secas.

Además de estas evidencias indirectas del consumo de cereales, tenemos otras que indican que su ingesta debía de ser más que diaria: estamos hablando de las patologías que demuestran los huesos de los individuos inhumados en las necrópolis, como la anemia o la aparición de la *cribra orbitalia*, sintomática de un mayor aporte a la dieta de hidratos de carbono frente a las proteínas (Campanella 2008: 57-58). Además, son claras las señales de artrosis en piernas y columna vertebral de una mujer de 55-60 años, incinerada en el Puig des Molins, que podrían deberse a una posición prolongada y repetitiva en el tiempo, que coincide con

Figura 2. Moldes de estampación de galletas o panes (Fotografías cortesía del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera)

las huellas que dejarían la muela de cereal en un molino (Gómez Bellard 1985: 149).

Las legumbres, como hemos visto, aparecen relacionadas con los cereales en esos grandes guisos en ollas globulares. Dentro del mundo fenicio y púnico siempre aparecen en segundo lugar, por detrás de los cereales (Pérez Jordà 2013: 274). Una de las especies más consumidas serían las habas, de las que tenemos un testimonio directo a través de los restos que se quedaron entre los dientes de un individuo de Sant Antoni de Portmany (Márquez-Grant 2010: 192-193). Igualmente serían conocidas las lentejas o los guisantes. No olvidemos que las

3. *Historia Natural* (XV, 82).

legumbres, una vez secas, pueden ser trituradas para convertirlas en harina. Los garbanzos (*Punicum cicer*) serían una de las especies introducidas por los fenicios en su periplo.

Por lo que respecta a la carne, los huesos de animales que suelen ser más frecuentes en las excavaciones son los de cabra y oveja. También pueden encontrarse restos de bóvidos, équidos, suidos y hasta de cánidos. En el caso de estos últimos, es significativa su aparición en contextos de mediados del siglo III con marcas de haber sido descuartizados, como por ejemplo en l'Hort d'en Xim (Saña 1994: 69). En la necrópolis del Puig des Molins hay un número significativo de ellos, y destacan por ser individuos enfermos o de avanzada edad⁴. La aparición de cerdo no puede más que llamarnos la atención por la supuesta prohibición que según diversos autores latinos tardíos⁵ tenían los cartagineses de consumir su carne. Merece mención especial el posible santuario de Sa Capelleta, donde se encontró una mandíbula de este animal (López Garí *et al.* 2013). Donde sí que no aparecen, aunque sí en forma de terracota (fig. 3), es en la cueva d'Es Culleram, frecuentada desde los siglos V al II, un santuario dedicado a Tanit, donde los asistentes realizaron ofrendas a la diosa en forma de carne de cabra y oveja. Este gran banquete, repetido seguramente todas las primaveras y del que eran víctimas principalmente individuos juveniles, ha dejado su impronta en los huesos quemados (cráneos y cuernos) que se localizaron en las terreras de las excavaciones antiguas (Morales 2003). El resto de especies aparece de manera residual allá donde se han realizado estudios.

De todos estos grandes mamíferos, resultado de una mínima ganadería en la isla, se podrían extraer productos secundarios tales como la piel, los tendones, la lana, sus huesos para elaborar instrumentos, pero también otros de cariz alimenticio: la sangre y la leche.

No nos queremos olvidar de los gallos y las gallinas, una de las especies que marcan la diáspora

Figura 3. Terracota de mujer que porta una antorcha y un pequeño cerdo entre sus brazos (Fotografía cortesía del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera)

fenicia hacia occidente. Formaron parte de un guiso que se encontró en Na Guardis, datado a mitad del siglo II, con sus restos aún dentro de una gran olla (Guerrero 2005: 642). Este guiso tenía además otros ingredientes, como un puñado de lapas, oveja-cabra, pescado y tortuga. Hay muchas evidencias que apuntan a que el gallo sería un animal muy apreciado por estas comunidades por su marcada simbología relacionada con la muerte, tal y como apreciamos en algún molde para tortas, o ya en el norte de África, su representación pictórica en alguna tumba (Guerrero, López Pardo 2006: 217-218).

La carne se consumiría de manera más habitual en forma de piezas secas, saladas o ahumadas⁶. Las infraestructuras destinadas al procesado de los alimentos serían de gran envergadura: como tales interpretamos algunas de las habitaciones encontradas, por ejemplo, en la granja de Ses Païses de Cala

4 Gracias a Juan Vicente Morales por esta información inédita.

5 Silio Itálico (III, 22-33), Herodiano (V, 6, 9) y Porfirio (*Abst.*, I, 14).

6 No nos olvidemos que ésta se incrementaría a partir de época romana, sobretodo con la introducción masiva del cerdo, siendo en momentos más antiguos consumida en raras ocasiones

d'Hort-Can Sorà, aparte de actuar como almacenes de los excedentes agrícolas. En estas largas estancias por ejemplo se salaría la carne: la sal, que podemos considerar un alimento en sí mismo, era un producto muy apreciado por sus propiedades conservantes y antibacterianas, que se extraería de las salinas situadas al sur-este de la isla. No sólo se emplearía para el procesado de la carne, sino también para las verduras (en salmuera), así como el pescado, del que hablamos a continuación. Restos de posibles porciones de carne en salazón se han encontrado en otros enclaves del mundo púnico: es el caso de la laguna de Santa Giusta, en Cerdeña (Del Vais, Sanna 2009).

Efectivamente, el consumo de pescado sería mayor que el de carne, pero al igual que éste, casi nunca en fresco. Es por lo tanto habitual que los restos encontrados en el interior de ánforas pertenezcan a pescados salados. Por ahora no se han documentado infraestructuras relacionadas con la salazón de pescado en Ibiza, aunque se cree que en Es Canà, en una serie de estructuras hoy desaparecidas (Ponsich 1988: 167), y en la encontrada en s'Argamassa, tendría lugar este tipo de actividad manufacturera. Es posible que el primer procesado de pescado se hiciera a pie de playa, con estructuras precerámicas, ya que hay zonas que tradicionalmente han servido para este fin. Un fósil de estas actividades sería la nomenclatura de ciertos enclaves, como el de Sa Xanga, al sur de la isla, un topónimo que designa un lugar al lado del mar donde se seca el pescado.

La pesca sería una práctica habitual en las costas ibicencas, ya que se han documentado algunos anzuelos, agujas y pesas de redes en necrópolis, como en Ses Torres (Ramon 1985: 93), y en hábitat, como en Na Guardis (Guerrero 2005: 642, 645): de todos modos, no sería una actividad que involucrara a grandes especies que surcaran grandes profundidades, como los atunes, a pesar de que sí que encontramos grandes vértebras – no sabemos si pertenecientes a un túnido – en el Puig des Molins, en el hipogeo 20 de la campaña de 1946 (Gómez Bellard 1984: 74). Así, allí donde se han recogido, se documenta la presencia de dentón, dorada, chopa, breca, pargo, bicuda o mero (Rodríguez Santana 2005: 721). Sea como sea, es innegable la implica-

ción simbólica del pez y el mundo subacuático para el mundo fenicio y púnico, ya que suele relacionarse con el tránsito al Más Allá, como ocurría con los gallos o incluso con los perros (Niveau 2008).

Aparte de la técnica de la salazón para la conserva de pescado, hay otras técnicas que permitirían su consumo tiempo después de su captura, como el secado, el ahumado, o la utilización de sus vísceras para la elaboración del famoso y apreciado *garum* y otras salsas, como la *muria* o el *allec*, que serían más modestas pero más comunes.

Los recipientes específicos para comer y cocinar pescado que se han identificado serían, por una parte, los denominados platos de pescado en producciones áticas de figuras rojas y barniz negro, así como en cerámica campaniense y en producciones locales de vajilla fina, por lo que es una forma muy utilizada y que varía poco en el tiempo (fig. 4.1). Mucho se ha hablado de sus característicos pozos centrales: las diferentes teorías apuntan a que podrían servir para contener la salsa que los acompañaría⁷, o en cambio, podría ser el recipiente donde se acumularían los aceites resultantes de su cocción. Por otra parte, se cree que las cazuelas bajas con resalte para encajar una tapadera (fig. 4.2), las *lopas* del mundo griego de donde toman su forma, servirían para la fritura de pescado, aunque pensamos que estos recipientes serían más bien multifuncionales, para estofados en general. No queremos dejar aparte las ánforas específicas para el transporte de pescado en conserva.

A la pesca cercana a la costa, se sumaría la recolección de moluscos marinos (así como la de los terrestres), accesibles desde las rocas como las lapas, que son de las especies más mayoritarias, o las *Monodontae*, aunque no las únicas consumidas. Los diferentes estudios han demostrado una selección de tamaños (por ejemplo, Carrasco 2009: 139). Las especies terrestres de caracoles también se incorporarían a los diferentes platos, aunque su aportación a la dieta sería mínima.

⁷ En este sentido, los *small bowl* en cerámica ática de barniz negro también asumirían esta función, ya que suelen estar asociados a los platos de pescado.

Figura 4. Recipientes variados para comer y cocinar: 1. plato de pescado; 2. cazuela (Fotografía cortesía del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera); 3-5, diverses peces de vajilla fina con asas de uso personal para beber vino (fig. 4.3, cortesía del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera)

Respecto al resto de ingredientes, como podrían ser frutas y verduras, tenemos muy poca información. Por una parte, sabemos que los cartagineses disponían de suntuosos huertos en las granjas cercanas a la metrópolis. De este modo, no resultaría desconocido el cultivo de ajos, alcachofas, cebollas, coles o lechugas, entre muchas otras (Spanò 1996: 87, 94). Sí que tenemos información de la aparición de madera de *Prunus* carbonizada en varias incineraciones del Puig des Molins (Gómez Bellard 1990: 75, 96-98, 109). No queremos dejar de mencionar que la ofrenda de frutas, como la granada o el higo, podría ser una constante en el ritual funerario. De ello ha quedado una impronta a modo de terracotas en Cartago, Cerdeña o Sicilia (Campagna 2008: 63-64; Ruij 2005: 1104-1105, 1110) o en la iconografía de las estelas funerarias de Cartago (Hours-Miedan 1951: 46) (fig. 5).

Pero si contamos con los frutos trabajados en el Mediterráneo por excelencia éstos son el olivo y las aceitunas por una parte, y la vid y la uva por otra. Efectivamente, la elaboración de aceite y vino supuso una gran transformación tanto del paisaje

como de las sociedades que trabajaron estos arbus-tos. Los dos productos necesitan una importante infraestructura y organización de la población, ya que son cultivos que requieren un gran cuidado la mayor parte del año, sobretodo la vid. Para la Ibiza púnica, no obstante, no se han podido identificar en las granjas excavadas estructuras claramente adscribibles a este periodo y dedicadas a este fin, ya que las que se encuentran son de época romana imperial. Se han identificado como almazaras las prensas de Can Corda, Can Fites y Ses Païses de Cala d'Hort-Can Sorà, aunque hay contrapesos que pertenecieron a estas estructuras por toda la isla (Díes *et al.* 2005: 742).

No obstante, y a falta de analíticas que confirmen esta idea, podrían actuar como estructuras poliva-lentes, tanto para la elaboración de vino como de aceite (Brun 2004: 7-25). Para épocas anteriores es cierto que no contamos con ninguna eviden-cia clara, por lo que es posible que las estructuras púnicas, más endebles que las romanas, estuvieran arrasadas y que incluso se utilizaran estructuras transportables a pie de campo, hechas con materia-

les perecederos, tal y como se documenta en algunas escenas de decoración cerámica del mundo griego.

De todos modos, un testimonio claro de la elaboración masiva de estos productos a partir del siglo V es, junto con la proliferación de granjas en el interior de la isla, la producción anfórica, que empieza a inundar las costas cercanas con los excedentes ebusitanos, sobretodo la zona de la actual Cataluña. Ciertamente es que empezamos a encontrar en cronologías muy tempranas fragmentos de ánforas PE-11, hasta las más tardías PE-18, identificadas para guardar en su interior aceite, vino y posiblemente salazón, de carne o de pescado, aunque no se ha encontrado en la isla ninguna ánfora con restos de pepitas de uva o huesos de aceituna. Sí se han encontrado en el pecio de Sa Conillera, en el sur de Mallorca, en el cual la carga principal era de vino envasado en ánforas ibicencas PE-17 y PE-24. Además destaca que en su carga hubiera, como en el Sec, una cepa de viña (Pons 2005). Sí que se tiene más claro en cambio que las ánforas PE-21 a las PE-24, imitaciones evidentes de recipientes anfóricos griegos y romanos, envasarían vino desde fechas relativamente antiguas. Se ha querido ver en las piezas importadas de barniz negro, como las producciones áticas primero, y después las campanienses, como recipientes para libar vino en los rituales funerarios que encontramos en las diferentes necrópolis. Siempre aparecen piezas de este tipo de uso individual, en ocasiones con asas, como los *bolsales* o las L22, las más tardías M68 o MP127 (fig. 4.3-4.5.), nunca grandes cráteras donde se mezclaría el vino y se repartiría entre los participantes en la ceremonia. Igualmente se han puesto en relación las jarritas trilobuladas a veces decoradas con ojos, Eb. 1 y Eb. 2, con el vertido y consumo de este líquido. No olvidemos las raras pero presentes jarritas trilobuladas hechas con arcillas de cocina y con marcas de quemado, posiblemente destinadas a calentar pequeñas cantidades de vino. Éstas aparecen tanto en hábitat (Can Vicent d'En Jaume, Na Guardis) como en necrópolis (Gómez Bellard, Gurrea 1985: 140; Guerrero 1995: 70). El vino se consideraría como sustancia imprescindible para el desarrollo de ciertas prácticas rituales, culturales o funerarias, ya que su consumo favorece los estados

alterados de consciencia, necesarios para contactar con la divinidad (López-Bertran 2007: 153-154).

Por lo que respecta al aceite, su producción no sería únicamente para el consumo, sino que también habría elaboraciones para uso industrial, como por ejemplo para ungüentos, el calafateado de naves, resinas impermeables para el interior de las ánforas o para el relleno de las lucernas, tan típicas del mundo púnico. En Ibiza y sus proximidades tenemos restos de huesos de aceitunas en diferentes contextos: en el hábitat de Can Fita (González Villaescusa 2002: 26), en el pecio de Sa Conillera (Pons 2005: 762, fig.11.2), o en las recientes zanjas de cultivo identificadas por toda la isla (López Garí *et al.* 2009: 13, 16-17), siempre con cronologías tardías, del siglo II.

Por último, destacamos la leche (de oveja, cabra o vaca), de la que se elaboraría el queso, el yogurt o la mantequilla. Indicios de su consumo serían los denominados vasos biberón en forma de animales. Una sugerente idea se confirma a través de los datos proporcionados de la campaña de 2006 del Puig des Molins, donde una serie de recipientes muy concretos datados a mitad del siglo II, los cazos con un asa y con marcas de quemado en la parte opuesta a ella, aparecen siempre en enterramientos infantiles y en la parte derecha del cráneo (Mezquida 2016: 737): esto nos podría estar hablando de las connotaciones familiares y maternas de este tipo cerámico con este perfil de individuos, que durante los primeros meses de su vida se alimentan a base de leche. Tampoco queremos olvidar aquí la única receta púnica conocida, la *puls punica*, una especie de papilla muy completa y nutritiva que tenía como ingredientes la harina de trigo, el queso, los huevos y la miel.

Finalizamos este repaso a la alimentación de la Ibiza púnica con una mirada al futuro. Los avances en la ciencia nos están permitiendo acercarnos a los estudios de paleodieta desde un enfoque más concreto. En este sentido, y al margen de los análisis de contenidos, escasos en la isla, contamos con los preciosos análisis de isótopos estables que se están efectuando recientemente. Éstos cuentan por ahora con sus limitaciones, ya que nos hablan de grupos genéricos de alimentos y no ingredientes presentes en la composición de los huesos de los

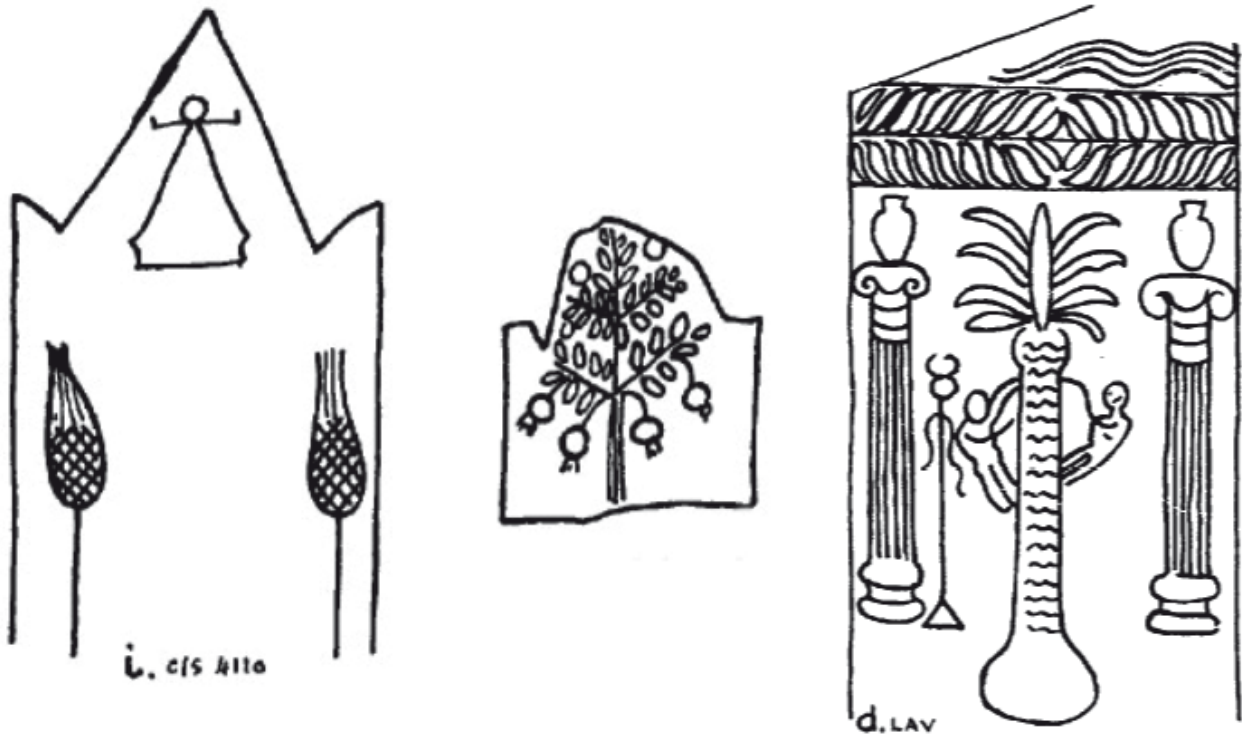

Figura 5. Estelas funerarias de Cartago que representan cereales y frutas: de izquierda a derecha, trigo, granadas y palmera datilera (Hours-Miedan 1951: láms. XIX.d, XX.f y XX.i)

inhumados. De entre las diferentes investigaciones, destacamos las hechas en individuos de Ses Païsses de Cala d'Hort o el Puig des Molins, que determinaban la dieta pobre en aporte proteínico (carne o pescado), y con una dieta basada en alimentos terrestres, a pesar de que nos encontramos en una isla. Además, es interesante observar cómo la dieta cambia poco durante trescientos años, lo que implica que no hubo una mejora en las duras condiciones de vida de los habitantes de la isla en época púnica, y que no había distinción entre sexos: tanto hombres como mujeres gozarían de un estatus igualitario en la sociedad en la que vivían. Igualmente se ha podido comprobar que tampoco habría diferencias sustanciales entre los habitantes de la ciudad de *Ebusus* y los que se enterraron en las necrópolis rurales (Márquez-Grant 2010: 193).

BIBLIOGRAFÍA

- ALMAGRO GORBEA, Mª J. (1980): *Catálogo de las terracotas de Ibiza del Museo Arqueológico Nacional*. Ministerio de Cultura, Madrid.
- ASTRUC, M. (1957): Empreintes et reliefs de terre cuite d'Ibiza (178/179). *Archivo Español de Arqueología*, 30. 139-191.
- BRUN, J. P. (2004): *Archéologie du vin et de l'huile: de la préhistoire à l'époque hellénistique*. Errance. Paris.
- CAMPANELLA, L. (2008): *Il cibo nel mondo fenicio e punico d'Occidente. Un'indagine sulle abitudini alimentari attraverso l'analisi di un deposito urbano di Sulky in Sardegna*. CNR, Istituto di studi sulle Civiltà italice e del Mediterraneo antico di Roma. Pisa-Roma.
- CARRASCO, M.S. (2009): "Los restos malacológicos". En: PÉREZ BALLESTER, J.; GÓMEZ BELLARD, C. *El depósito rural púnico de Can Vicent d'en Jaume (Sta. Eulària des Riu, Eivissa)*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 63. Eivissa.
- DEL VAIS, C.; SANNA, I. (2009): Ricerche su contestisommersi di età fenicia e punica nella laguna di Santa Giusta (OR). Campagne di 2005-2007. *Studi Sardi*, XXXIV. 123-149.
- DÍES CUSÍ, E.; GÓMEZ BELLARD, C.; PUIG MORAGÓN, R. (2005): Fondeaderos secundarios y explotación rural en la Ibiza púnica. *Mayurqa*, 30. 729-751.
- FERNÁNDEZ, J.H. (1992): *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa)*. Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 28-29. Eivissa.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1984): *La necrópolis del Puig des Molins (Ibiza)*. Campaña de 1946. Excavaciones Arqueológicas en España, 132. Madrid.
- (1990): *La colonización fenicia en la isla de Ibiza*. Excavaciones Arqueológicas en España, 157. Madrid.

- GÓMEZ BELLARD, C.; GURREA BARRICARTE, R. (1985): Algunas formas de la cerámica de cocina púnico-ebusitana. *Archivo Español de Arqueología*, 58. 139-154.
- GÓMEZ BELLARD, C.; DÍES CUSÍ, E.; MARÍ I COSTA, V. (2011): *Tres paisajes ibicencos: un estudio arqueológico*. Sa-guntum PLAV, Extra 10. Universitat de València, Departament de Prehistòria i d'Arqueologia. València.
- GÓMEZ BELLARD, F. (1985): Estudio antropológico de algunas incineraciones púnicas del Puig des Molins. Ibiza. *Saguntum*, 19. 141-151.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (Coord.) (2002): Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (s. IV a.C.- s.VII d.C.). *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa*, 7. Eivissa.
- GSELL, S. (1920) *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, vol. 4. Hachette et cie. Paris.
- GUERRERO, V. (1995): La vajilla púnica de usos culinarios. *Rivista di Studi Fenici*, 23. 61-99.
- (1997): *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*. El Tall. Palma de Mallorca.
- (2005): Estudios arqueofaunísticos de una comunidad púnico-ebusitana asentada en Mallorca. I. El contexto arqueohistórico. *Mayurqa*, 30. 639-656.
- GUERRERO, V.; LÓPEZ PARDO, F. (2006): Gallos en la cámara de la muerte. Aproximación a su significado en la necrópolis de la Edad de Hierro "Cometa des Morts" (Escorca, Mallorca). *Mayurqa*, 31. 211-229.
- HOURS-MIEDAN, M. (1951): Les représentations figurées sur les stèles de Carthage. *Cahiers de Byrsa*, 1. 15-160.
- LÓPEZ BERTRAN, M. (2007): *Ritualizando cuerpos y paisajes: un análisis antropológico de los ritos fenicio-púnicos*. Tesis doctoral defendida en la Universitat Pompeu Fabra. Barcelona.
- LÓPEZ GARÍ, J. M^a; MARLASCA MARTÍN, R.; ESCANDELL TORRES, Mª J. (2013): "El santuario púnico de Sa Capelleta (Eivissa)". En: ARRUDA, A.M. *Fenicios e púnicos por terra e mar. VI Congresso Internacional de Estudos Fenícios e Púnicos (2005, Lisboa)*, vol. 2. UNIARQ. Lisboa. 992-999.
- LÓPEZ GARÍ, J. M^a; MARLASCA MARTÍN, R.; YLL, R. (2009): El paisatge fòssil d'Eivissa antiga. Els retalls pel conreu a època púnica i romana. *Fites*, 9. 7-18.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. (2010): La época púnica desde una perspectiva biológica: aportaciones del estudio de los restos humanos de la isla de Ibiza. *Mainake*, XXXII (1). 159-203.
- MEZQUIDA ORTÍ, A.M. (2016): *Ritual funerario en la necrópolis del Puig des Molins (Ibiza): la excavación de 2006*. Tesis doctoral defendida en la Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.
- MORALES PÉREZ, J.V. (2003): Estudio de la fauna de la cueva-santuario púnica de Es Culleram (Sant Joan, Eivissa). *Saguntum*, 35. 113-122.
- NIVEAU DE VILLEDARY, A.M. (2008): "¿Compañero en la muerte o guía hacia el Más Allá? El perro en la liturgia funeraria púnica". En: FERRER ALBELDA, E.; MAZUELOS PÉREZ, J.; ESCARCENA CARRASCO, L. (Coords.) *De dioses y bestias: animales y religión en el mundo antiguo*. Spal Monografías, 11. Universidad de Sevilla. Sevilla. 97-141.
- PÉREZ BALLESTER, J.; GÓMEZ BELLARD, C. (2009): *El depósito rural púnico de Can Vicent den Jaume (Sta. Eulària des Riu, Ibiza)*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 63. Eivissa.
- PÉREZ JORDÀ, G. (2013): *La agricultura en el País Valenciano entre el VI y el I milenio a.C.* Tesis doctoral defendida en la Universitat de València. València.
- PONS VALENS, J.M. (2005): El jaciment púnico-ebusità de l'illa dels Conills (Cabrera). *Mayurqa*, 30. 753-779.
- PONSICH, M. (1988): *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores geo-económicos de Bética y Tingitana*. Universidad Complutense. Madrid.
- PUIG, R.; DIES, E.; GÓMEZ BELLARD, C. (2004): *Can Corda: un asentamiento rural púnico-romano en el sur-oeste de Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 53. Eivissa.
- RAMON, J. (1984): *L'assentament rural púnico-romà de Ses Païsses de Cala d'Hort (Can Sorà) a Sant Josep (Eivissa)*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.
- (1985): *Els monuments antics de les Illes Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.
- (1997): *FE-13. Un taller alfarero de època púnica de Ses Figueretes (Eivissa)*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 39. Eivissa.
- (2007): Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta. *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 16.
- (2012): "La cerámica púnico-ebusitana en época tardía (siglos III-I a.E.)" A: BERNAL CASASOLA, D.; RIBERA I LACOMBA, A. (Eds.) *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*. Universidad de Cádiz. Cádiz. 583-617.
- RODRÍGUEZ SANTANA, C.G. (2005): La ictiofauna arqueológica de Na Guardis (Mallorca). *Mayurqa*, 30. 707-727.
- RUIU, P. (2005): "I fittili votivi dall'area di S. Giuseppe a Padria. I frutti". En: SPANÒ, A. (Coord.) *V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, Marsala - Palermo*, vol. 3. Università degli Studi di Palermo, Facoltà di Lettere e Filosofia. Palerm. 1103-1116.
- SAÑA, M. (1994): "Análisis zooarqueológico del pozo HX-1". En: RAMON, J. *El pozo púnico del "Hort den Xim" (Eivissa)*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 32. Eivissa. 71-81.
- SPANÒ GIAMMELLARO, A. (1996): "Les Phéniciens et les Carthaginois". En: FLANDRIN, J.-L.; MONTANARI, M. (Eds.) *Histoire de l'alimentation*. Fayard. Paris. 85-99.
- (2004): "Fenicios y cartagineses". En: FLANDRIN, J.-J.; MONTANARI, M. (Dir.) *Historia de la alimentación*. Trea. Gijón. 95-112.

Can Blai, una fortificación tardoantigua de vigilancia costera en FORMENTERA. Primeros resultados

Jordi H. Fernández Gómez

Grupo de Investigación Ibiza Punica (F-073 UAM)

Ricardo González Villaescusa

Universidad de Niza-Sophia Antipolis

RESUM: Es presenten els primers resultats del jaciment de Can Blai. Després de les dues campanyes realitzades en 1979 i 1980, i de 2013 a 2016 han permès comprendre la naturalesa de la fortificació i aclarir alguns interrogants sobre la seva cronologia i ús. Can Blai s'identifica com un fortí de vigilància i control de les costes de *Ebusus* en un moment de convulsió per al tardà Imperi Romà.

SUMMARY: This article presents the first results of the site of Can Blai. After two archaeological campaigns carried out in 1979 and 1980, those from 2013 to 2016 have allowed us to understand the nature of the fortification and to clear up some questions about its chronology and useful life. Can Blai is identified as a fortlet of vigilance and control of the coasts of *Ebusus* in a moment of convulsion for the late Roman Empire.

UN YACIMIENTO ANTIGUO POCO CONOCIDO

El *castellum* tardoantiguo de Can Blai o de Can Pins (Formentera, Islas Baleares) es un yacimiento que carece todavía de la necesaria divulgación que merece un asentamiento de carácter militar en una pequeña isla del Mediterráneo occidental como Formentera. En 1975, el residente sueco Rolf Stenberg, advirtió de la existencia de este yacimiento arqueológico a uno de los autores de este trabajo, J. H. Fernández¹, quien realizaría dos intervenciones arqueológicas en los años 1979 y 1980. Las dos excavaciones permitieron definir y dimensionar el tipo de fortaleza de que se trataba, identificar los escasos restos que se encontraban en su interior y proponer una amplia cronología tardoantigua. Los trabajos de campo realizados entonces no tuvieron como conse-

cuencia las publicaciones exhaustivas, aunque algunos autores se harían eco en obras cuya finalidad era la divulgación de la historia de la isla de Formentera (Gordillo 1981: 113-125) o las publicaciones sobre el patrimonio (Ramon 1985: 137-138) y la Antigüedad Tardía de las islas Pitiusas (Ramon 1986: 20).

La ausencia de una publicación científica detallada con los materiales cerámicos y los contextos en que fueron hallados ha permitido que los diferentes autores que lo han tratado con posterioridad se hayan inclinado por una cronología bizantina. Más como consecuencia de los paralelos arquitectónicos de estas fechas y, por la pertenencia de las Baleares en ese período al Imperio bizantino que por los hallazgos que permanecía todavía inéditos. Tal es el caso de P. Reynolds (1993: 21), R. Zucca (1998: 115), G. Spanu (1998: 194-195) o de M. A. Cau *et alii* (2005: 217-219), quienes incluyeron el *castellum* de Can Blai en el sistema de fortificaciones promovidas por Justiniano. De esta forma, el yacimiento acabaría inte-

¹ Director del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera hasta 2015.

grado en una síntesis sobre la arquitectura bizantina por parte de J. Vizcaíno (2009: 430), aunque no sin que el autor expresara ciertas dudas sobre esa atribución cronológica. C. Lillington-Martin más recientemente sugiere la relación del asentamiento con la política de Justiniano (Lillington-Martin 2017: 175)

Estas circunstancias y los interrogantes todavía pendientes de respuesta, que impedían una correcta interpretación del *castellum*, unidos a una nueva coyuntura institucional y económica favorable² para una nueva intervención arqueológica, estimularon el lanzamiento de un proyecto de investigación entre los años 2013 y 2016: *Can Blai. Un fortín de vigilancia costera en el mediterráneo occidental*, por la Universidad de Nice – Sophia Antipolis y el Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, en colaboración con el Consell de Formentera (Fernández y González Villaescusa 2017).

A lo largo de estos años se ha puesto al día el estudio de los materiales y se ha podido excavar completamente la superficie interior del recinto y de las

torres del fortín. El proyecto también contemplaba la realización de una prospección sistemática en el entorno inmediato del yacimiento con el objetivo de entender el sistema de poblamiento que lo rodeaba antes de su construcción, durante la vigencia del mismo y con posterioridad al abandono del recinto militar.

UBICACIÓN Y CONSTRUCCIÓN

El *castellum* de Can Blai se encuentra en Sant Ferran de ses Roques, en la isla de Formentera (fig. 1). Está emplazado casi en el centro de la isla. Se trata del punto más elevado y también del más estrecho del istmo central que une los dos relieves mayores de la misma, a unos 25 m sobre el nivel del mar. Se localiza a unos 600 m de distancia de la costa por su lado noreste y a unos 900 m por su lado suroeste.

La estructura arquitectónica puede identificarse con un *castellum* fortificado provisto de un recinto cuadrangular de 32 m de lado interior y algo más de 1000 m² de superficie. Cuatro torres de ángulo defienden las esquinas, mientras que la quinta protege, junto a la Torre Norte, una poterna abierta en el muro noroeste.

² Financiado por T. Kern, la Fondation Unice de la Universidad de Nice -Sophia Antipolis, el Consell de Formentera, el Musée d'Art Classique de Mougins y la Fundación Abel Matutes de Ibiza.

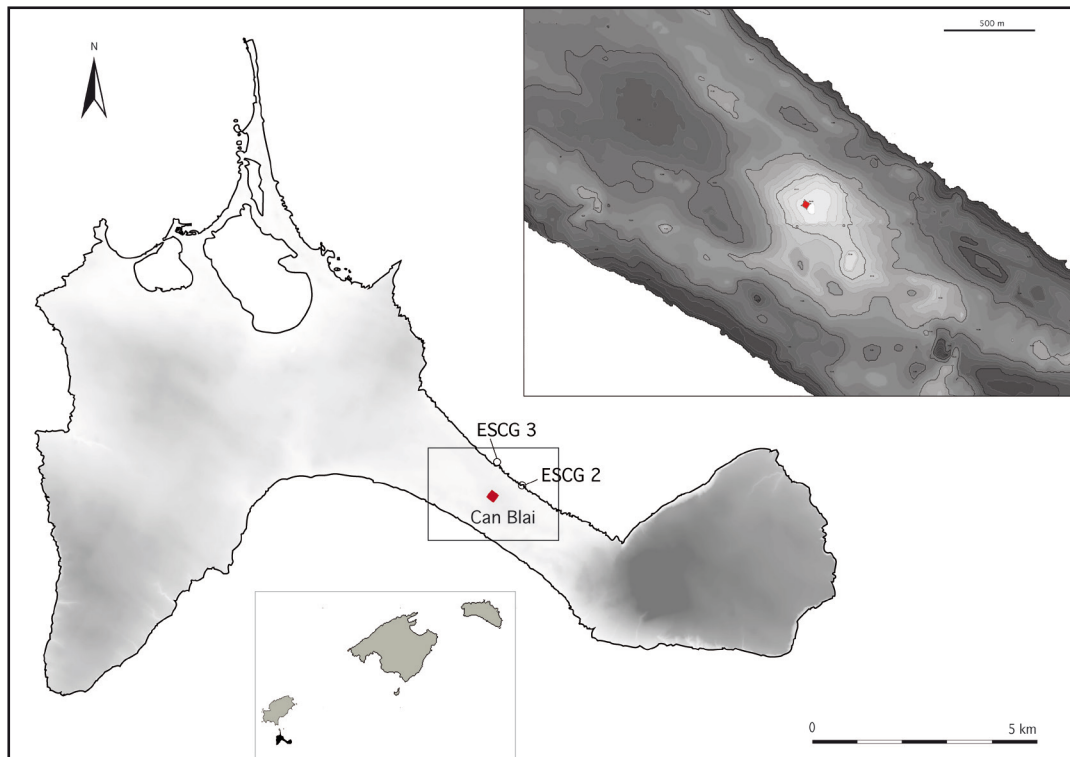

Figura 1: Posición de Can Blai y de las canteras de Es Carnatge 2 y 3 en Formentera y en las islas Baleares.

© 2017 E. Vidal Ros, T. Terrasse

La fortificación se asienta en un espacio carente de asentamiento previo con la excepción de materiales cerámicos minoritarios de las ocupaciones que se encuentran en las proximidades de Can Blai desde el siglo IV al I a. de C.: ánforas púnico-ebusitanas e itálicas fundamentalmente. Algo más abundantes son los materiales de los siglos II y III d. C., compuestos por vajillas de mesa y de cocina, de producción local y de importación: especialmente cerámicas sigillatas hispánicas, formas tardías de vajilla africana “A”, así como ánforas de importación y ebusitanas.

Sobre la pequeña elevación de 25 m snm situada en una posición centrada en el istmo se construyó el fortín de Can Blai. La costra caliza estéril de carácter limo-arcilloso y la capa geológica caliza se encuentran muy próximas del nivel de circulación actual: la capa de tierra no supera los 20 / 25 cm de potencia media. Circunstancia que los constructores del *castellum* aprovecharon para dar una profundidad mínima a la cimentación y que la estructura perimetral repose directamente sobre la roca madre o con una mínima intervención. La construcción se adaptará a las variaciones de nivel de la roca madre, lo que conlleva una nivelación en la altura de inicio de la construcción, o se construirá tallando previamente la roca madre. Todo indica que estas nivelaciones en la topografía del suelo son una elección consciente ligada a la voluntad de construir en el punto más elevado y más estrecho del istmo.

Por encima de las losas de cimentación el paramento interior y exterior está constituido por piedras de arenisca local, denominada *marès*, talladas en paralelepípedo dispuestas con las caras más estrechas hacia abajo y alternando entre soga y tizón. Aunque el aparejo es bastante regular, está desfasado entre el paramento interior y exterior de manera que los tizones de ambos lados del muro puedan instalarse en toda la profundidad del espacio destinado al *caementicium*. Esta técnica permitía elaborar unos cajones compartimentados de la anchura del lienzo (1,06 m) aunque conectados internamente, para ser rellenos por mortero mezclado con bloques de piedra caliza, dando consistencia y permitiendo elevar los muros perimetrales (fig. 2). Desde el exterior, el aspecto debió ser el de un muro de gran aparejo de sillares de piedra. Una vez levantados los paramentos interior y exterior, el receptáculo construido

Figura 2: Técnica constructiva de los muros.
© 1979 José Latova

puede ser relleno por el *caementicium*. El interior de esta especie de “encofrado de piedra” está previamente forrado por piedras planas y fragmentos de cerámicas, con el objetivo de reforzar la solidez de adherencia del mortero entre la losa de cimentación y las piedras calizas masivas que acabarán formando el *caementicium*.

Esta técnica constructiva responde a un auténtico *emplecton* —ἐμπλεκτον— no tratándose de un doble paramento relleno con mortero de argamasa —*simple emplecton*—, sino de un doble paramento enlazado —*bonded emplecton*— con *diatoni* —διατόνοι—, que distingue el propio Vitrubio en la descripción de la técnica (Vitrubio, *De architectura*, II, 8). Por el momento, los mejores ejemplos de que disponemos para comparar la técnica constructiva son, precisamente, helenísticos. Quizá el paralelo más exacto sea el de algunas murallas de sitios helenísticos como el del recinto del barrio meridional de *Velia* en la Magna Grecia (Acocella 2004: 68-69, fig. 120), aunque anteriores en más de ocho siglos a Can Blai. Más cercano en el tiempo son los ejemplos del *castellum* de Mircea Vodă (Comşa 1957: 326, 330, fig. 1 y 2) (Constanța, Rumanía) de cuyo croquis se puede interpretar una similitud formal del paramento con el de Can Blai. C. Băjenaru (2010: 154, fig. 338) aporta una cronología de material de super-

ficie entre los siglos IV y V d. C. hallada en la torre sureste. En la misma región se encuentra el *castrum* de Sacidava cuya remodelación de principios del siglo IV d. C. (Scorpan 1977: 238, n. 14, figs. 10-15) se hace con un sistema de *emplecton* que parece ser la “técnica de construcción griega generalizada” en ese siglo en Histria citando a G. Florescu (1953: 603-604). En cualquier caso, si consideramos la especificidad del paramento de nuestro ejemplo no encontramos paralelos concluyentes.

La estructura del campamento consiste en un cuadrado de 40 m incluyendo las torres y de 33 m de lado, teniendo en cuenta los muros perimetrales. El cuadrilátero se encuentra orientado con las diagonales respecto a los puntos cardinales (figs. 3 y 4). Cuatro torres de ángulo defienden los lienzos del campamento con una dimensión media de 8,4 m² de superficie interior. La Torre Norte es la más grande con 10,3 m², mientras que la Torre Sur es la más pequeña 7,6 m². La Torre Este tiene 7,7 m², y la torre oeste 8,1 m². Una quinta torre noroeste con una superficie interior de 7,5 m², protege junto a la Torre Norte (a 5,4 m de distancia) la pequeña poterna de apenas 0,8 m del lienzo noroeste. Las reducidas dimensiones de esta poterna permiten introducir una doble problemática sobre la interpretación del fortín de Can Blai: la ausencia de elementos de su puerta principal y la probable inconclusión del edificio.

Faltan evidencias arqueológicas de unos 10 m del lienzo sureste (figs. 3 y 5). Mientras que el tramo

de la parte adosada a la Torre Este parece que se encuentra completa con un refuerzo de la cimentación en posición central de lo que podría ser el arranque de una puerta principal, como es habitual en otros ejemplos de *castella* norteafricanos (Trousset 1974: 133). La otra parte del mismo muro, adosado a la Torre Sur está incompleto, faltando 1,8 m para alcanzar la misma dimensión que en la parte opuesta. Es muy probable que este espacio central de unos 8,8 m (apenas superior a una cuarta parte de la dimensión total del lienzo) estuviera destinado a las estructuras defensivas que formaban parte de la puerta principal de la fortificación. Sin embargo, y a pesar de haber buscado exhaustivamente, no hemos podido hallar trazas convincentes de la existencia de cimentación (recorte en la roca o huella de mortero) en la roca madre como hemos podido identificar en otras partes del recinto. En este punto el substrato geológico alcanza su cota más alta y su nivel más superficial (24,3 m snm). La ausencia del lienzo junto a la pobreza de materiales y las tenues huellas de una ocupación interior, condujeron a J. L. Gordillo a proponer que la obra fuera inacabada (Gordillo 1981: 122), interpretación que fue seguida por publicaciones posteriores (Ramon 1985: 138).

Las intervenciones arqueológicas de los últimos cuatro años no han aportado evidencias concluyentes de su terminación y uso, aunque el tema queda lejos de poder resolverse de manera satisfactoria. Solamente podemos adelantar a la definitiva publi-

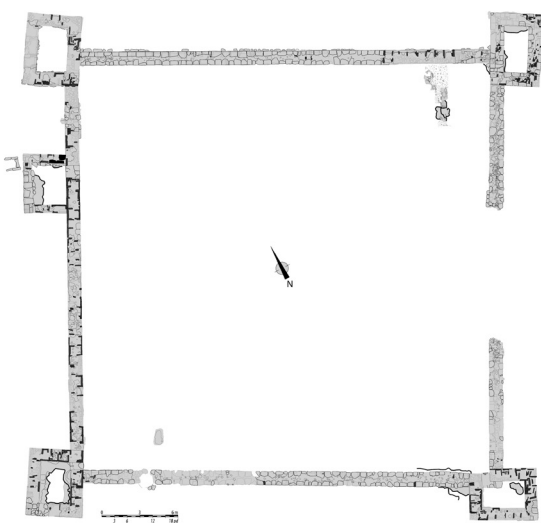

Figura 3: Plano del castellum de Can Blai.
© 2017 T. Terrasse

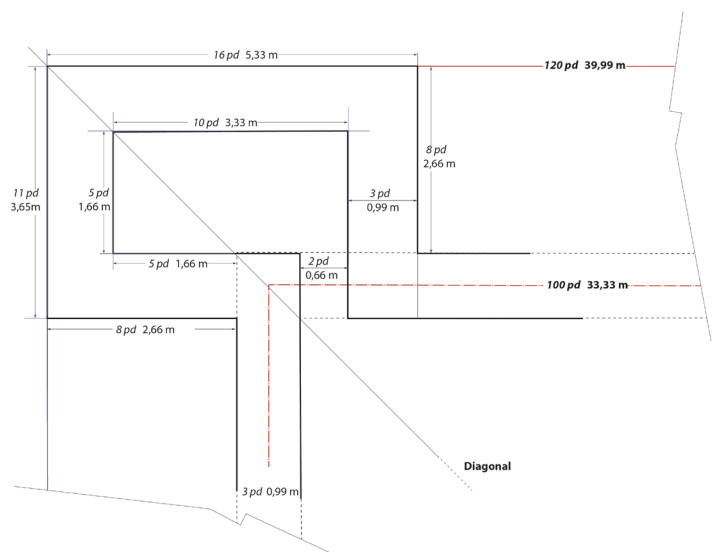

Figura 4: Modo de construcción geométrica de la Torre Oeste. © 2017 E. Vidal Ros

Figura 5: Fotografía aérea del castellum de Can Blai. © 2013 G. Davtian CEPAM – CNRS

cación algunos datos como la mejor conservación en los extremos laterales del yacimiento de algunos suelos o preparaciones y nivelaciones para levantar la construcción. La topografía previa a la construcción, y, sobre todo, la nivelación posterior, muestra que la parte central está ligeramente más elevada que las laterales lo que explica la conservación de esos suelos o sus huellas en los extremos y, por extensión, la falta de datos en el sector de la puerta, una prueba, aunque una vez más negativa, de la existencia de un acceso al recinto por su lienzo sureste o, cuanto menos, de su proyecto. También es en los ángulos este y oeste donde se han encontrado tenues evidencias de la existencia de divisiones internas típicas de este tipo de fortificación. Los dos muros localizados recuerdan los fortines semejantes que conservan su distribución interna, es decir, barracones adosados a los muros perimetrales internos, distribuidos de forma perpendicular a los lienzos y dejando un espacioso patio de armas abierto y central. Las techumbres de éstos servirían de cinturón de ronda superior.

Una de las tareas que hemos podido llevar a cabo ha permitido caracterizar la piedra de talla utilizada

en la construcción de la fortaleza de Can Blai. Las prospecciones y la caracterización de las canteras de piedra local *marès* de la isla de Formentera sugieren que las canteras que suministraron de piedra la obra se encontraban en las inmediaciones del *castellum*, a 560 m de distancia al norte (González Villaescusa *et al.*, en prensa) en la línea de costa.

La principal conclusión que podemos extraer del estudio de las dos canteras próximas de Es Carnatge 2 y Es Carnatge 3 y que ofrecen una similitud petrográfica mayor, es que por sí solas no pudieron proporcionar suficiente piedra para la construcción completa del fortín, estimando una altura prudente de unos seis metros de altura construidos. Entre las dos canteras documentadas solo suman una cantidad máxima estimada de 200 m³ de piedra útil, mientras que los cálculos para la construcción nos llevan a unos 381 m³ de piedra de talla necesaria para la elevación del fortín. En cualquier caso, la existencia de otras canteras junto a la erosión litoral o la explotación hasta épocas recientes, impide llevar hasta sus últimas consecuencias el diferencial entre las estimaciones de extracción de las canteras con piedra similar a la de Can Blai y la estimación

de la piedra necesaria para la elevación de los muros del fortín.

CASTRAMETATIO

Debemos a J. L. Gordillo (1981: 116-122), el descubrimiento del uso del pie drusiano³, equivalente a 0,3327 m, por los constructores del *castrum*. El cuadrilátero exterior se inscribe en un cuadrado de un *actus quadratus* (120×120 pies de 40×40 m), mientras que el espacio interior comprendido entre los ejes de los muros es un cuadrado de 100 pies (33×33 m con una superficie útil de unos de 918 m²). J. L. Gordillo atribuyó a las torres de ángulo unas medidas estándar de 17×13 pies (5,66×4,33 m), mientras que la Torre Noroeste respondería a un módulo de 14×10 pies (4,66×3,33). Es posible que la intención de los agrimensores no fuera construir torres de esas medidas, sino que la intención fuera inscribirlas en el plano, prevaleciendo la geometría de las diagonales de los cuadrados de 100 y 120 pies. Por tanto, las dimensiones se adaptaban a un planteamiento ideal como el de la (fig. 5). Por ello, en el caso de las torres, solamente son unas cuantas medidas las que pueden documentarse en la praxis arquitectónica del campo: 8 *pD* = 266,4, dos veces; 10 *pD* = 333,3, nueve veces; 13 *pD* = 433,29, una vez; 16 *pD* = 533,28, dos veces; 17 *pD* = 566,61, una vez.

En 1981 C. V. Walthew hizo un estudio comparativo del uso del pie monetar y del pie drusiano en diferentes contextos militares. Asumiendo la insuficiencia de sus conclusiones, y a pesar de algunos indicios, defendía que la adopción de uno u otro pie no tenía una connotación cronológica, sino que probablemente ambos eran de uso corriente en un mismo campamento, aunque restringiendo el uso del pie drusiano a los edificios residenciales (Walthew 1981: 32). Los módulos que se repiten en ambos sistemas de medida son 30, 60, 100, 110, 120 y 250 pies. Mientras que la serie 10, 18, 25, 70, 115, 125, 150, 156, 180 y 250 pies, es dominante cuando se usa el pie drusiano, la serie 15, 20, 35,

40, 55, 65, 90, 105, 145, 155, 165, 200, 205 y 350, es más frecuente cuando se usa el pie monetar. En la secuencia común a ambos módulos empleados, destacan los 120 pies que es la medida del *actus* que en el sistema metrológico equivale a 35,48 m o a 39,92 m, si se usa el pie monetar o el pie drusiano, respectivamente y sus divisores 30 y 60 (Walthew 1981: 32-34).

Una consulta no exhaustiva de algunas obras de síntesis permite identificar los mismos módulos para la construcción de los fortines tardo antiguos. Así, encontramos fortines inscritos en un cuadrado de un *actus quadratus pD* (40 m de lado) en los ejemplos de Benia bel Recheb, Loth Bordj y Henchir el Hadjar en el limes tripolitano; Yotvata en Israel, Poiana, Ravna, en la actual Serbia y en el más próximo ejemplar ibérico de Sant Cugat (Artigues *et al.* 1997: 29-34) de Barcelona. Mientras que otros son de un *actus quadratus pM* (35 m de lado) como son los casos de Eski Hisar (Turquía), Qasr el-Hallabat, Qasr ath-Thuraiya (limes arábico), Nova Cerna, Orešac (limes danubiano). También se encuentran más pequeños, inscritos en un cuadrado de 60 *pD* de lado (20 m de lado) en los ejemplos de En Boqueq, Israel, en el limes arábico o en Podvis, en la actual Serbia (Trousset 1974; Băjenaru 2010).

En síntesis, todo indica una gran ubicuidad del uso de las diferentes manifestaciones del pie monetar y del pie drusiano. El uso del pie drusiano, aunque muy frecuente en ambiente castrense (Barthélemy y Dubois 2007: 377), no parece tener una connotación exclusivamente militar ni exclusivamente septentrional. Por el contrario, el módulo del *actus quadratus* parece recurrente y presente en numerosos sitios de naturaleza militar en sus dos manifestaciones metrológicas.

CRONOLOGÍA

Los 34 años que distancian los dos periodos de intervenciones arqueológicas en el yacimiento de Can Blai otorgan un menor grado de fiabilidad a los datos de las primeras excavaciones. La obra de J. W. Hayes había aparecido siete años antes de la primera excavación de 1979 y los materiales africanos,

3 En adelante pie drusiano, *pD* y pie monetar *pM*.

dominantes entre las importaciones identificadas en Can Blai, no eran tan bien conocidos como lo son ahora. Las primeras publicaciones que permitieron sistematizar las ánforas y las cerámicas comunes locales tardarían en aparecer dos años para las primeras (Ramon 1991 [reedición y actualización de la anterior publicación de 1981]; Ramon 2006, para las ánforas altoimperiales ebusitanas.) y seis para las segundas (Ramon 1986; Ramon 2008). Por último, aunque no menos importante, el origen de no pocos problemas de la comprensión actual del yacimiento arqueológico, procede de la aplicación del método Wheeler-Kenyon. Conviene recordar que la publicación de *Principles of Archaeological Stratigraphy* de E. C. Harris (1979) [cuya primera edición en español es del año 1991] es contemporánea de la primera excavación de Can Blai, y su aplicación, junto a los nuevos métodos de registro arqueológico, no llegaría a la praxis arqueológica española hasta los inicios de la siguiente década con la expansión de la arqueología urbana en las ciudades históricas. No es menos cierto que el método aplicado tuvo el mérito de dejar algo más de la mitad sin excavar, lo que ha permitido retomar con nueva metodología y perspectivas actuales los trabajos de campo más de tres décadas después. En consecuencia, solamente disponemos de la localización de los restos excavados en 1979 y 1980 en relación con la estructura defensiva, el recinto y las torres (1979), y en el interior del mismo de los restos cerámicos, en las diferentes cuadrículas que se adoptaron como estrategia de excavación (1980). La intervención dejó 20 cuadrículas y todos los testigos, algo más de la mitad del interior por excavar, espacio en el que nos hemos concentrado desde 2013.

Como se ha dicho, los hallazgos relacionados con el recinto fortificado son exiguos: 1 fragmento de cerámica cada 3,5 m², o lo que es lo mismo 1,4 fragmentos cada m³ de tierra excavada, de los cuales, los 112 m³ correspondientes a las campañas recientes fueron tamizados completamente, permitiendo recuperar un fragmento de vidrio, el único aparecido en todo el yacimiento. En 1979, cuando se excavó el perímetro y las torres de ángulo se recogió un total de 161 fragmentos cerámicos, de los cuales 13 eran de época islámica, lo que representa un 8 % del total. Del resto de fragmentos, 99

Siglo	1979	1979	1980	1980	Total	
IV a. C.	2	1 %	0	0 %	2	1 %
III a. C.	0	0 %	0	0 %	0	0 %
II a. C.	0	0 %	1	2 %	1	0,5 %
I a. C.	1	1 %	0	0 %	1	0,5 %
I d. C.	17	10 %	0	0 %	17	8 %
II d. C.	66	37 %	25	55 %	91	41 %
III d. C.	75	42 %	17	37 %	92	41 %
IV d. C.	7	4 %	3	6 %	10	4 %
V d. C.	4	3 %	0	0 %	4	1,5 %
VI d. C.	5	1 %	0	0 %	5	2 %
VII d. C.	1	1 %	0	0 %	1	0,5 %

Tabla 1: Frecuencias acumuladas y porcentajes por centurias del material de las campañas de 1979 y 1980 en Can Blai

aportan una cronología precisa que puede fecharse en intervalos de una centuria. De esta manera se obtiene unos porcentajes que abarcan desde el siglo IV a. C. al siglo VII d. C. Los materiales de los siglos IV a I a. C. son anecdóticos con tan solo un 2 %, igualmente los del siglo IV al VII d. C., en que 13 fragmentos suponen un porcentaje del 9 %. Los fragmentos del siglo II y del siglo III d. C. representan un 37 % y un 42 % respectivamente.

En la intervención de 1980, cuando se excavó el interior del recinto, la cantidad de materiales fue menor. Tan solo se hallaron 58 fragmentos, de los cuales 5 (9 %) eran de cronología islámica, mientras que 37 aportaban una cronología precisa, aunque con una menor dispersión cronológica. Aparte de un fragmento marginal de cerámica campaniense B del siglo II a. C. (2 %) el resto se reparte entre los siglos II, III y IV d. C. con porcentajes que suman el 98 % (Tabla 1⁴). Los fragmentos de 1979 cualitativamente más significativos desde un punto de vista cronológico son los que fueron hallados en el basamento de la Torre Este. Aunque son cerámicas africanas de cocina (Hayes 196, Hayes 197 y 181), de amplio espectro cronológico con excepción de la última, son en todo momento comparables al conjunto de mediados del siglo III d. C. de la cercana

4 Los números en cursiva no corresponden a ejemplares sino a la suma acumulada de los materiales que tienen una larga duración. Por ejemplo, un fragmento con una cronología probable entre el siglo I y III d. C. contabiliza tres veces, una por cada uno de los siglos en que su cronología perdura. Los materiales de las campañas de 2013 a 2015 no han sido contabilizados por poco representativos cuantitativamente.

Ibiza, que fue publicado por uno de nosotros (González Villaescusa 1990). El resto del material estaba compuesto por cerámicas comunes locales de los siglos III al VII, ánforas locales del siglo III d. C., una posible imitación de ánfora Keay 25 de principios del siglo IV que no pudieron relacionarse estratigráficamente con las estructuras arquitectónicas. Los fragmentos recogidos en el interior del fortín durante la campaña de 1980 ofrecen un lapso cronológico mucho más corto, entre los siglos II y IV d. C. El conjunto recuerda las características formales del hallazgo del vertedero de Ibiza citado anteriormente: vajillas africanas "A" tardías (Hayes 14, Hayes 15 y Hayes 27), las primeras formas de vajillas africanas de la clase "C" (Hayes 50 y 50 b), vajillas culinarias africanas (Hayes 23 b, Hayes 196 y 197) con algunos fragmentos cuya morfología recuerda los bordes más gruesos del siglo III d. C., junto a cerámicas comunes locales como las típicas jarritas grises del siglo III d. C. (RE-0301) y las formas más tardías de las ánforas locales PE-25 que terminan su producción en época severiana (Ramon 2008: 264), junto al ánfora que la reemplazará en esos momentos, la RE-0101, perdurando su producción todo el siglo IV d. C. (Ramon 2008: 248).

Con estos presupuestos, que situaban la construcción y elevación del fortín con posterioridad a mediados, o ya en el último cuarto del siglo III d. C., se acometieron las excavaciones en 2013. Los objetivos principales pueden sintetizarse en los siguientes: 1) encontrar eventuales estructuras constructivas en el interior del campamento; 2) relacionar los materiales con aquellas estructuras que permitieran aportar una cronología de la construcción; 3) identificar la naturaleza y duración de la ocupación; y 4) determinar si el edificio había sido concluido. Como se dijo anteriormente, quedaban 20 cuadrículas y los testigos (unos 560 m² o el 55 % de la superficie interior), dos de estos se encontraban adosadas al lienzo noreste, conservando relaciones estratigráficas entre éste y los niveles arqueológicos del interior del fortín. La mayor dificultad a la que nos enfrentamos era intentar comprender en extensión los restos de una excavación con testigos y sondeos que había actuado sobre los 1024 m² de la superficie del recinto. La ventaja que proporciona la secuencia de Can Blai es que la estratigrafía es relativamente sen-

cilla y poco profunda, lo que, por otra parte incitaba a tomar todas las precauciones necesarias para no perder información.

El elemento cronológico más fiable se obtuvo en la campaña de 2015 cuando procedimos a limpiar los niveles de las cinco torres, por debajo de la excavación de 1979. En el caso de la Torre Norte sus constructores debieron vaciar el espacio destinado a la misma hasta alcanzar el substrato geológico calizo, procediéndose a su relleno compacto con los materiales procedentes de la excavación y otros restos constructivos, entre los cuales, se encontró un borde de ánfora Keay 25.1 en la trinchera de fundación en el ángulo oeste interior de la torre. Este es el elemento cronológico más fiable encontrado en contexto estratigráfico que nos permite asegurar que la construcción del fortín es posterior a inicios del siglo IV d. C.

OCUPACIÓN

La reducida densidad de hallazgos que no alcanzan a un número mínimo de individuos de 33 ánforas para todas las cronologías y que se reduce a 19 de los siglos III y IV d. C., que, a su vez, podrían quedar reducidas a una decena de ellas pertenecientes al supuesto momento de la construcción; la ausencia de todo hallazgo metálico y aún menos de monedas; la ausencia de suelos de ocupación, la presencia de arena de la erosión del marès en muy débiles cantidades, permiten pensar en una ocupación corta.

Además, como ya se ha dicho, falta una decena de metros del lienzo sureste y, aunque la ausencia de *tegulae* no sea nada anormal pues su uso no se generaliza en las islas hasta los siglos V o VI d. C., tampoco ha podido documentarse el más mínimo testimonio de un derrumbe, de un enlucido interior o exterior adherido a los muros, ni de un solo fragmento de impronta de cañas en las cubiertas que permitan interpretar el acabado de los techos del fortín. En las discusiones entre nosotros y con los vecinos del lugar siempre se ha alegado que la recuperación de materiales de construcción habría eliminado los restos que habrían acabado recuperados en las construcciones y granjas de los alrededores del yacimiento. Aunque nunca hemos podido comprobar que esto sea cierto pues nunca hemos

podido identificar una sola losa de *marès* de las mismas dimensiones que las del fortín en la pared de una construcción actual próxima. Al contrario, los recintos realizados con este tipo de piedra localizados a unas decenas de metros de distancia no responden a la metrología de las losas del yacimiento.

Como argumento final, cuando en 1979 se inició la excavación nada permitía identificar el típico *tell* de una ruina habitual aflorando en superficie algunos ángulos de las torres (fig. 6). Pero una vez excavada, la regularidad de la ruina es cuanto menos sorprendente. Nada que ver con otras ruinas de fortines de iguales dimensiones y características constructivas donde sus excavadores identificaron grandes derrumbes y elevaciones.

El momento histórico mejor caracterizado del asentamiento es el que identificamos como recuperación islámica. En todas las campañas, en las proximidades del perímetro defensivo se ha podido identificar una capa formada por cantos pequeños y sedimento pardo suelto cubriendo un nivel importante de bloques escuadrados o con restos de talla, fragmentados y mezclados con restos de mortero de cal. La cantidad y las características de los bloques observados permiten pensar en una demolición y recuperación de los elementos reutilizables del muro noroeste del edificio. La arena amarillanaranjada sobre la que se asienta esta unidad sería la consecuencia de la degradación de la piedra de talla de la construcción. Mezcladas con los bloques de *marès* fragmentados, los restos de mortero de cal y arena se identificaron cerámicas islámicas que

Figura 6: Lienzo suroeste y Torre Oeste.
© 1979 J. H. Fernández

pueden fecharse entre el siglo XII y el primer tercio del s. XIII, en los momentos previos a la conquista cristiana.

DISCUSIÓN ARQUEOLÓGICA

En definitiva, estos hallazgos más importantes, que completaremos con otros en el momento de la publicación definitiva, permiten confirmar una serie de datos sobre la cronología y la ocupación que intentaremos resumir en las siguientes líneas.

La fortificación de Can Blai se asienta sobre una ligera elevación desprovista de ocupación con la excepción de la presencia de algunos materiales en muy débil proporción que preceden el siglo II d. C., cuando empiezan a ser numerosos. Estos materiales son coherentes con la ocupación del suelo que precede al fortín en el espacio central del istmo que acabará ocupando la fortificación. Aunque en el cómputo global las cerámicas de los siglos II y III d. C. suponen un porcentaje idéntico, en la excavación del interior del recinto de 1980 este período es dominante con excepción de un 6 % de los materiales del siglo IV d. C. Los inicios de esta centuria parecen una datación *post quem* segura. La ausencia de cerámicas de los siglos V, VI o VII d. C. dentro del recinto, el número insignificante de las cerámicas del siglo IV d. C., y las escasas evidencias de relaciones estratigráficas con la arquitectura apuntan a una construcción de las dos primeras décadas del siglo IV d. C. aunque no disponemos de datos que permitan excluir con seguridad una construcción posterior. Concluido o no, la ocupación fue muy breve, quizá solamente el tiempo que duró la talla de la roca y la redistribución de la piedra para nivelar el terreno, junto a la preparación de las cimentaciones la elevación de la primera hilada de casi todo el perímetro, con excepción, quizá, del lienzo sureste. En cualquier caso, sorprende que prácticamente no encontremos sedimentos de la erosión del *marès* con posterioridad a su abandono y antes de la intervención de época islámica para recuperar materiales de construcción.

Los restos materiales son exiguos y no hay evidencias estratigráficas entre un momento posterior a los inicios del siglo IV d. C. y la presencia islámica, entre finales del siglo XII y el siglo XIII (afinada por una datación ¹⁴C). El bosque de pinos que ocultaba

la ruina en 1979 crecía casi directamente sobre una ligera capa de humus que apenas cubría los muros (fig. 7) lo que se hace difícil de entender si hubiera habido una larga ocupación o un gran derrumbre.

DISCUSIÓN HISTÓRICA

El problema histórico es ajeno a la discusión arqueológica que acabamos de describir. Independientemente de su suerte, breve o limitada a las primeras hiladas, o breve y sin evidencias de su ocupación, la motivación de la construcción o el inicio de la misma, es un planteamiento que no puede obviarse.

No menos importante es la consideración militar o civil de la obra. Aunque la tipología arquitectónica recuerda mucho ese tipo de fortificación menor, recientemente se ha llamado la atención sobre el carácter defensivo de comunidades aldeanas de algunas construcciones cuadradas provistas de torres de ángulo salientes que imitan las formas de los ejemplos militares frecuentes desde el siglo IV d. C. hasta los momentos previos a la expansión islámica por el norte de África. Por ello, su atribución a una iniciativa militar o a una comunidad aldeana debe estudiarse de manera casuística valorando las evidencias y la ubicación estratégica (Mattingly *et al.* 2013: 174).

En lo que respecta a las evidencias materiales son más bien escasas y ello independientemente de la consideración militar o civil de la iniciativa. Pocos restos en el interior, un edificio quizá inacabado, un espacio rural escasamente ocupado si juzgamos la dispersión de materiales del siglo IV d. C. en el entorno inmediato, en el caso de una cronología en los primeros momentos de este siglo.

El espacio que ocupará el fortín se encuentra rodeado por “imágenes de superficie” de restos cerámicos que traducen un espacio densamente poblado entre los siglos II y III d. C. sin solución de continuidad, especialmente en unas 130 ha que rodean el yacimiento. Aunque la densidad de hallazgos a partir del siglo IV d. C. se reduce considerablemente, ninguno de los asentamientos adyacentes acaba por desaparecer completamente. Especialmente el cercano de Es Carnatge (1,5 km al noreste) que puede ser uno de los embarcaderos más importantes de la isla y el único yacimiento ocupado durante toda la Antigüedad y época islámica. Durante los siglos VI y VII d. C. se mantiene una concentración semejante

Figura 7: Lienzo noreste y Torre Este.
© 1980 J. H. Fernández

a la anterior y las cronologías que disponemos de los materiales hallados de antiguo en la necrópolis rupestre de Can Toni Blai apuntan al periodo bizantino. En conclusión, en el caso de que la fortificación fuera de inicios del siglo IV d. C. se encontraría en una zona menos densamente ocupada, aunque no completamente aislada. El cercano embarcadero sigue activo mientras que la ocupación en torno a Can Blai ha perdido la densidad que precedió en los tres siglos anteriores pero los principales asentamientos siguen ocupados. Si el fortín fuera posterior la distribución es similar, aunque la densidad de los hallazgos es todavía menor.

La topografía que rodea Can Blai no es la más propicia a la agricultura. Siendo el punto más elevado del istmo los suelos son poco profundos, aunque hacia el oeste y el norte existen algunos sectores de suelos agrícolas, donde precisamente se sitúan los principales asentamientos agrícolas del sector y, fundamentalmente, uno de los principales embarcaderos de la isla.

Las fortificaciones de esta misma tipología se sitúan siempre en contextos fronterizos, en el *limes*: el alto y bajo Danubio, el *limes arabicus*, el norte de Africa... Can Blai, junto a los dos ejemplos de Mollina (Málaga) (Puertas Tricas *et al.* 1986) y Sant Cugat (Barcelona), no se ubican en zonas conflictivas con pueblos exteriores al Imperio Romano y sin presencia atestiguada de contingentes militares (Arce 1980: 600). El único testimonio indirecto de la presencia de militares en las Pitiusas es la inscripción funeraria del *frumentarius* Antonio Apollinaris, que se puede fechar entre el siglo II y el III d. C. (Juan Castelló

1988: 59-62). Por su posición, el fortín de Can Blai se relaciona directamente con la isla principal, Ibiza. El control visual desde el yacimiento está lejos de querer controlar toda la isla o un peligro procedente de cualquier parte del mar. El punto más elevado de la Mola permite un mayor alcance visual hacia el este y sería más adecuado en este sentido. Por su posición en el punto más elevado y más estrecho del istmo, es un sistema defensivo en función de la única ciudad de ambas islas, *Ebusus*. Desde Can Blai se controla el paso entre ambas y, desde allí se puede controlar el mar meridional de Formentera, invisible desde Ibiza (fig. 8).

La posición de Can Blai, lo incluye en una estrategia de defensa de un enemigo exterior que no necesita una especial interconectividad visual. Es más, parece más bien una función disuasoria y preventiva ante un intento de ocupar la isla. Desde cerca, su posición y su envergadura serían poco útiles si lo que se pretende es proteger, a modo de almacén estratégico de tipo *horreum*, los recursos productivos de la isla, siendo en este caso más apropiada una posición en el relieve oriental de la Mola, donde un control en el estrecho acceso que inicia el desnivel, aseguraría mejor su protección. En contextos insulares, alejados en el tiempo y en el espacio, los sitios defensivos en altura están más relacionados con estrategias reproductivas que controlan las tierras más fértiles,

mientras que los sitios más bajos, son más “invisibles” y más difíciles verlos para eventuales atacantes (Smith y Cochrane 2011: 83).

Los textos antiguos no evidencian peligros como se conocen para otras zonas costeras del Imperio tardío, entre mediados del siglo III y principios del siglo IV d. C. o, más tarde en época bizantina. La ausencia de menciones explícitas a algún suceso violento acontecido en las islas no permite extrapolar algunos acontecimientos ocurridos en el Mediterráneo, por más que pueda ser tentador.

En otro orden de cosas, otro tipo de fuente puede aportar algo de luz a la interpretación de Can Blai. El registro de la circulación monetaria ebusitana permite hacer una reflexión que puede ser interesante. S. Padrino ha observado una circulación monetaria anómala en las islas para los primeros años del siglo IV d. C. donde domina claramente el numerario de Majencio en lugar del de Constantino, como sería lógico por la pertenencia a Hispania (Christol y Sillières 1980: 76-77), controlada por este último en el conflicto sucesorio que acabaría con la muerte de Majencio en la batalla de puente Milvio. Para Padrino la posición en las rutas mediterráneas y la insularidad las integrarían en los cauces de distribución monetaria de Majencio (Padrino 2005: 70-72.) en su territorio. Los hallazgos de Italia, el norte de África, Malta, Córcega y Cerdeña ofrecen una

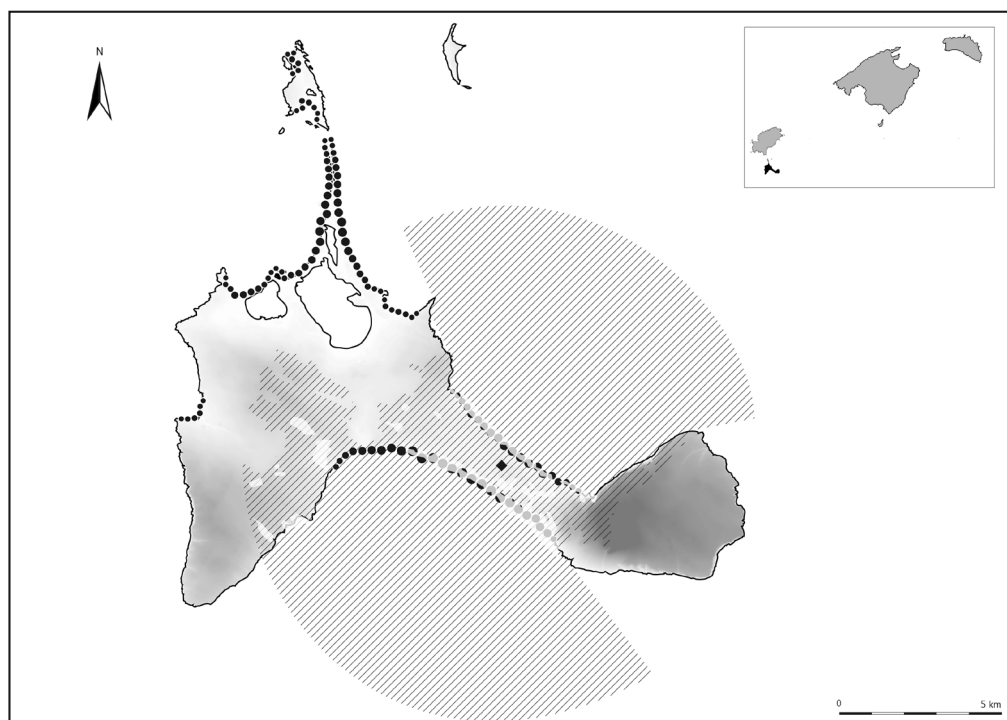

Figura 8:
Modelo de visibilidad
desde Can Blai.
La costa accesible está
indicada con círculos.
 © G. Davtian. DAO
 E. Vidal Ros

mayoría de numerario de Majencio, mientras que, en la Península Ibérica, Galia y Britannia, en manos de Constantino, se invierten las proporciones. Solamente los casos de *Ebusus* y de Menorca ofrecen proporciones equilibradas que escapan a la distribución normal, y en *Ebusus*, dominan con un 72,7 % las monedas del usurpador. Para V. Drost la presencia de monedas de Majencio más allá de los límites de su territorio es anecdótica (Drost 2005: 101) y los depósitos monetales están ligados frecuentemente a la presencia de sus tropas.

¿Pudieron las Baleares o *Ebusus*, aun formando parte de Hispania, pertenecer a los territorios de Majencio durante un breve lapso de tiempo? No es posible responder a esta cuestión en este marco, pero, en cualquier caso, *Ebusus* pudo encontrarse en una línea de fricción entre ambos contendientes y ser objeto de un control del tráfico marítimo en sus proximidades, dada la importancia estratégica en las rutas entre Italia y África.

CONSIDERACIONES FINALES

Durante los años en que ha durado la última intervención nos hemos enfrentado constantemente a una doble problemática, que nutre como pocas otras la dicotomía “global – local” puesta en relieve por R. Laurence y F. Trifilò (2015: 102). La imprecisión cronológica impide comprender el contexto que motivó la erección de una fortaleza que, si es de carácter militar, como creemos, solo puede ser una iniciativa de carácter imperial. Parece evidente que unos restos arqueológicos de naturaleza militar se verían beneficiados de un discurso político, originado en unas circunstancias excepcionales que justificaran el empuje necesario para situar el “*el difícilmente accesible peñon de Formentera*” (Braudel 1987: 196) en el mapa del Mediterráneo de la tardo Antigüedad. En un discurso global, poco importa su finalización y corta ocupación pues, el simple hecho de que se levantaran los cimientos y las primeras hiladas del edificio y en el caso de que así fuera, despeja todas las dudas. Independientemente de su conclusión, el dispositivo defensivo tuvo su origen en algún peligro para las islas o, quizá, más probablemente, en una estrategia global en la que el espacio marítimo de *Ebusus* jugaba un papel mayor.

Sin embargo, los principales interrogantes no han podido ser respondidos categóricamente. Aunque hemos podido afinar la cronología, descartando el siglo III d. C. y retrasando la datación *post quem* a los primeros años del siglo IV d. C., no puede descartarse con absoluta certeza una cronología más tardía. Las hipótesis que pretendían que la estructura defensiva hubiera podido quedar inconclusa tampoco ha podido ser evacuada definitivamente. Sin embargo, disponemos de datos que abogan por una muy corta ocupación, quizá relacionada tan solo con el inicio de los trabajos de construcción.

En cualquier caso, los trabajos de campo realizados entre 2013 y 2015 nos han permitido rechazar la visión que uno de nosotros expresó en los años 90, cuando afirmábamos que, a pesar de la tipología “militar” de Can Blai, su construcción había que situarla en el contexto de “*las torres y castella del bajo-imperio*” (González Villaescusa y Díez Cusí 1993: 362, n. 33) de iniciativa privada, apoyándonos en la autoridad de J. Arce (1988: 78). Can Blai es una fortificación probablemente destinada a la vigilancia costera con la intención de impedir un acercamiento y ocupación duradera de la pequeña isla de un contingente exterior. Ello pudo ser la consecuencia directa de un evento en las islas o de un temor ante una posible acción organizada, más que una reacción a una *razzia* esporádica. El esfuerzo en la construcción de tipología y técnicas castrenses y su posición respecto a la isla mayor así parece ponerlo en evidencia.

BIBLIOGRAFÍA

- ACOCELLA, A. (2004): *L'architettura di pietra: antichi e nuovi magisteri costruttivi* (Florença). Consultable en línea en <http://www.architetturadi Pietra.it/wp/?p=4831> [consultado el 5/6/2017].
- ARCE, J. (1980): “La ‘Notitia Dignitatum’ et l’armée romaine dans la *diocesis Hispaniarum*,” *Chiron* 10, 593–608.
- (1988): *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval* (Madrid).
- ARTIGUES CONESA, P. L. ET AL. (1997): “Excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d’Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir,” *Gausac* 10, 15–76.
- BĂJENARU, C.A. (2010): *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian* (The Center for Roman Military Studies; 8).
- BARTHÉLEMY, D. AND S. DUBOIS (2007): “Métrologie antique: une tige métallique graduée découverte à Mâcon (Saône-et-Loire),” *Revue Archéologique de l’Est* 56, 371–79.

- BRAUDEL, F. (1987): *El Mediterráneo y el mundo Mediterráneo en la época de Felipe II*. Fondo de Cultura Económica [1ª Edición 1953].
- CASASOLA, D.B. AND A.R. I LACOMBA (2008): *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión*.
- CAU, M. A., C. MÁS FLORIT, J. C. LLADÓ CAPÓ (2005): "Fortificaciones de la Antigüedad Tardía en las Baleares," *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears* (Palma de Mallorca) 217–29.
- CHRISTOL, M. AND P. SILLIÈRES (1980): "Constantin et la péninsule ibérique: à propos d'un nouveau milliaire," 72 (*Revue des Études Anciennes*), 70–80.
- COMŞA, E. (1957): "Câteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (regiunea Constanța)," IV (*Materiale și Cercetări Arheologice*), 325–334.
- DROST, V. (2015): "Le monnayage de Maxence: circulation et thésaurisation," *Il tesoro di Misurata (Libia). Produzione e circolazione monetaria nell'età di Costantino il Grande. Atti del convegno internazionale di studi, Roma, 19-20 aprile 2012* (Testi e studi di storia antica 27) 95–104.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H., R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA (2017): "Can Blai. Un fortín de vigilancia costera en el mediterráneo occidental. Un proyecto científico, pedagógico y social," *Jornades d'Estudis Locals Joan Mari Cardona 2014* (Consell Insular de Formentera, Sant Francesc Xavier) pp. 7-31.
- FLORESCU, G. (1953): "Sisteme constructive romane la Histria," 4 (*Studii și cercetări de istorie veche*), 597–609.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. ET AL. en prensa. "Le castellum de Can Blai (Formentera, Baleares). La pierre de taille et les carrières de mares," *Carrières antiques de la Péninsule Ibérique 8-9 février 2016* (Casa de Velázquez, Madrid).
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1990): *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III d. de C. en "Ebusus"* (Museo Arqueológico de Ibiza, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 22).
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., E. DÍES CUSÍ (1991): "Evolución de la ocupación del suelo de Formentera: épocas púnica y romana," *CPAC 15* (Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses), 335–74.
- GORDILLO COURCIÈRES, J. L. (1981): *Formentera: historia de una isla* (Valencia).
- GUTIERREZ GARCÍA MORENO, A. AND P. ROUILLARD en prensa. *Carrières antiques de la Péninsule Ibérique 8-9 février 2016* (Casa de Velázquez, Madrid).
- HARRIS, E. C. (1979): *Principles of Archaeological Stratigraphy*. Online: http://www.archaeology.ru/Download/Harris/Harris_1989_Principles.pdf [consultado el 17/4/2017].
- HAYES, J. W. (1972): *Late Roman pottery*.
- JUAN CASTELLÓ, J. (1988): *Epigrafía romana de Ebusus* (Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera 20).
- LAURENCE, R. AND F. TRIFILÒ (2015): "The Global and the Local in the Roman Empire: Connectivity and Mobility from an Urban Perspective," in Pitts, M. and J. Versulys (edd.), *Globalisation and the Roman World* (New York) 99–122.
- LILLINGTON-MARTIN, C. (2017): "Procopius, πάρεδρος / quaestor, Codex Justinianus, I.27 and Belisarius' strategy in the Mediterranean," in C. Lillington-Martin, E. Turquois, *Procopius of Caesarea: Literary and Historical Interpretations*, Routledge.
- MATTINGLY, D., M. STERRY, V. LEITCH (2013): "Fortified farms and defended villages of Late Roman and Late Antique Africa," *Antiquité Tardive* 21, 167–88.
- MULLOR, A.L. AND J. A. ABADÍAS (2008): *La producció i el comerç de les àmfores de la "Provincia Hispania Tarraconensis": homenatge a Ricard Pascual i Guasch: actes de les jornades d'estudi celebrades al Palau Marc de la Generalitat de Catalunya els dies 17 i 18 de novembre de 2005 ...*
- PADRINO, S. (2005): *Una aproximación a la circulación monetaria de Ebusus en época romana* (Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera 55).
- PITTS, M., M.J. VERSLUYS (2014): *Globalisation and the Roman World: World History, Connectivity and Material Culture*.
- PUERTAS TRICAS, R., M. D C. SOLANO, J. RODRÍGUEZ VIDAL (1986): "Excavaciones en Mollina," *Noticiario arqueológico hispánico* 61–173.
- RAMON, J. (1985): *Els monuments antics de les illes Pitiüses* (Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Servei Tècnic d'Arqueologia, Ibiza).
- (1986): *El Baix Imperi i l'època bizantina a les illes Pitiüses* (Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Ibiza).
- (2008a): "La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía," *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión, 2008*, 563–84.
- (2008b): "Les àmfores altimperials d'Ebusus". La producció i el comerç de les àmfores de la "Provincia Hispania Tarraconensis": homenatge a Ricard Pascual i Guasch: actes de les jornades d'estudi celebrades al Palau Marc de la Generalitat de Catalunya (17 i 18 de novembre de 2005), pp. 241-270.
- REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain), A.D. 400-700* (Oxford).
- SÁNCHEZ LEÓN, M. L., M. BARCELÓ CRESPI (2005): *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals. L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears* (Palma de Mallorca).
- SCORPAN, C. (1977): "Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava (1974, 1976)," 10 (*Pontica*), 229–51.
- SMITH, C., E.E. COCHRANE (2011): "How is visibility important for defence? A GIS analysis of sites in the western Fijian Islands," *Archaeology in Oceania* 46, 76–84.
- SPANU, P. G. (1998): *La Sardegna bizantina tra VI e VII secolo* (Oristano).
- TROUSSET, P. (1974): "Recherches sur le limes tripolitanus du chott El-Djerid à la frontière tuniso-libyenne," *Études d'antiquités africaines* 2, 1–178.
- VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J. (2009): *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica* (Antigüedad y Cristianismo, Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía XXIV).
- WALTHER, C. V. (1981): "Possible Standard Units of Measurement in Roman Military Planning," *Britannia* 12, 15–35.
- ZUCCA, R. (1998): *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano* (Carocci, Roma).

Un canó del segle XVII a Santa EULÀRIA (Eivissa, Illes Balears)

Antoni Ferrer Abárzuza

Universitat Autònoma de Barcelona

Marcus Heinrich Hermanns

Investigador d'Arqueologia Subaquàtica

RESUMEN: El objetivo de este artículo es presentar un cañon de bronce fundido en Nápoles en 1605 (o 1650) por Iovanes Batista Iordani. Se halló en aguas antistantes a Santa Eulàlia d'es Riu, en la costa este de la isla de Ibiza en 1975. Se trata del único ejemplar en bronce de procedencia subacuática en aguas de Ibiza hasta el momento. Sin embargo, su importancia radica en el buen estado de conservación de sus inscripciones y escudos: en el primer grupo cabe destacar la inscripción del fundidor y de la persona quien la encargó: Don Pedro Cortés de Armentero, caballero de la Orden de Santiago; en el segundo grupo el escudo real de Felipe IV y uno sin determinar, seguramente del comitente. Gracias a informaciones archivísticas y arqueológicas se contextualiza la pieza y las personas mencionadas.

SUMMARY: The aim of the this article is to present a 24-pounder-cannon of bronze raised in 1975 of the waters in front of Santa Eulàliad'esRiu, on the east coast of the island of Ibiza, being for this region the only bronze specimen found under water so far. However, its importance lies in the good state of conservation of its depicted inscriptions and shields: in the first group it is worth mentioning the inscription of the founder –it was casted in Naples in 1605 (or 1650) by Iovanes Batista Iordani– and of the person who commissioned the gun: Don Pedro Cortés de Armentero, knight of the Order of Santiago; in the second group should be highlighted the royal shield of Felipe IV and one without clear background, which could surely be of the person mentioned who gave the assignment. Thanks to archival and archaeological information, the piece and these persons mentioned are contextualized.

El dia 29 de juny de 1976 va ser inaugurada i beneïda per Mn. Vicent Costa Ribas, aleshores rector de la parròquia de Santa Eulària, la instal·lació d'un canó de bronze del segle XVII a la plaça d'Isidor Macabich. El canó havia estat tret del fons marí de davant el poble de Santa Eulària un any abans i va ser muntat en la reproducció d'una curenya de grans, de fusta, fixada amb unes cadenes a un pedestal d'obra folrat de pedra. La placa que li va ser posada aquell any deia el següent:

“EXMO. AYUNTAMIENTO DE STA. EULALIA DEL RIO / CAÑON EXTRAIDO EN AGUAS DE STA. EULALIA DEL RIO / EL 8 DE MAYO DE 1975 DURANTE EL MANDATO DEL ENTONCES / ALCALDE D. ANTONIO TORRES TUR Y RESTAURADO DURANTE / LA ALCALDIA DE D. JOSÉ TORRES COLOMAR / DESCUBIERTO POR D. JOSE FERRER JUAN / RESCATADO POR / SEC. ARQUEOLOGICA DEL CASIF / D. FRANCISCO J. ESCUDERO (DIR. TEC.) / D. JUAN COSTA FER-

Figura 1: Emplaçament del canó a la plaça d'Isidor Macabich fins a la reforma de 2017 (Foto: A. Ferrer)

Figura 2: Benedicció de la instal·lació del canó el dia 29 de juny de 1976 (Foto: Michel Ferrer, *Crónicas de Xarc*, 1984, p. 171)

RER (ASISTENTE) / SUBMARINISTAS: / DÑA. SUSANA NAVARRO MARI / D. JUAN GÜELL RENALLAS / D. FERNANDO HERAS PLANAS / COLABORARON D. ANTONIO GUASCH MARI Y MARIANO JUAN JUAN / CARPINTERO D. JOSE CLAPES MARI / HERRERO D. JUAN TANCA / RESTAURADOR Y DISEÑADOR D. PEDRO BADAL / COLOCADO EN ESTA PLAZA DE ISIDORO MACABICH EL 15-VI-1976”.

L'any 2013 l'Ajuntament de Santa Eulària convocà un concurs per reformar la plaça des Canó, nom oficios de la plaça d'Isidor Macabich des de que s'hi posà l'antiga peça d'artilleria. El projecte guanyador fou obra de l'estudi Mipmarí Arquitectura i Disseny i la reforma de la plaça s'ha inaugurat el 4 de maig de 2017 per l'alcalde Vicent Marí Torres. El canó ha quedat en lloc preferent, muntat sobre la mateixa curenya feta expressament el 1976, convenientment restaurada.

DE LA TROBALLA DE L'OBJECTE A LA SEVA EXPOSICIÓ

El *Diario de Ibiza* del dia 9 de maig de 1975 publicava la crònica d'un periodista que signava Neptuno, amb fotografies de P. Devaud, del rescat d'un canó antic de bronze en aigües de Santa Eulària des Riu. El rescat s'havia produït el dia anterior fruit d'una operació començada a planificar des del moment

que es va tenir coneixement oficial, el mes anterior, de la presència del canó en el fons marí de davant del poble de Santa Eulària. Al matí del dia 8 es reuneixen a ses Estaques les persones que protagonitzaren la recuperació i dues embarcacions, de manera que unes hores més tard el canó va poder ser tret a terra. És interessant detallar més les dades sobre aquesta recuperació perquè proporcionen informació sobre les circumstàncies i sobretot del lloc de la troballa.

El dia 13 de maig, al mateix diari, es va publicar una carta de José Ferrer Juan aclarint alguns extrems de l'anterior crònica periodística. José Ferrer, "Pep de na Bet", era el pare de Michel Ferrer Clapés, autor de diferents llibres sobre la història del poble de Santa Eulària. En dita carta, el seu signant assegurava que havia localitzat el canó el mes d'agost de 1967, però que no havia donat a conèixer la troballa fins a tants d'anys després per evitar problemes administratius. Finalment, l'abril de 1975 decidí denunciar-ho a les autoritats de Marina i s'oferí per treure'l amb l'ajut d'Antonio Roselló Planells, de can Toni Valencià, patró del llaüt *Juana Ros*, i de Juan Juan Guasch, de can Joan d'en Ros, patró de llaüt *Superviviente*. La comunicació a la Comandància de Marina la va fer el dit Juan Juan Guasch i per això el descobriment li va ser atribuït a ell en un primer moment. José Ferrer "Bet" demanava en el seu escrit al diari que el canó es pogués quedar a Santa Eulària on, pel seu valor artístic, serviria d'ornament públic i, amb aquest fi, sol·licitava a l'Ajuntament que fes tot el que pogués

Figures 3 i 4: Operacions de col·locació de la curenya a la plaça d'Isidor Macabich el 1976
(Fotos: *Diario de Ibiza*, 03/06/1976. Arxiu Històric d'Eivissa. Hemeroteca —AHE—)

en aquest sentit. Finalitzà l'escrit agraint a tothom que participà en el rescat de l'antiga peça d'artilleria.

El rescat fou el fruit de la col·laboració del descobridor, els patrons de les dites embarcacions, algunes persones més i molt especialment el Club de Actividades Subacuáticas de Ibiza y Formentera (CASIF). Concretament, hi participaren el president d'aquesta associació, Francisco J. Escudero, l'assistent Juan Costa Ferrer i els socis bussejadors Fernando Heras, Juan Güell i Susana Navarro. El periodista assegura que també hi col·laborà Mariano Matutes. L'equip, a bord del llaüt *Juana Ros*, es dirigí "a uns 350 metres de la desembocadura del riu de Santa Eulària" i es localitzà el canó "a 9 metres de profunditat". Això no obstant, a l'informe de la Comandància de Marina consten unes altres dades: 200 metres de l'estuari del riu, a 15 metres de fondària. A les 11:45 es va poder hissar la peça però l'estructura de bidons fallà i el canó es tornà a enfonsar. El segon intent, cap a les 14:10 hores va ser reeixit i "el cañón de bronce, primero de su género hallado en aguas de Ibiza, abandonaba definitivamente su aposento en las arenas de las profundidades para ser remolcado lentamente hacia la costa". El lloc elegit va ser la platgeta de l'hotel ses Roques, un indret anomenat es Tenyidero abans de la construcció del dit hotel. Una retroexcavadora va permetre posar-lo en terra i immediatament es va poder veure que es tractava d'un canó de bronze molt ben conservat i ja s'aventurà la possibilitat de posar-lo a la plaça de l'Ajuntament de Santa Eulària.

L'extracció del canó del fons de la mar va tenir una certa repercussió, especialment, com és natural,

a Santa Eulària. El dia 14 el *Diario de Ibiza* tornava a ocupar-se del cas i el periodista que signava com Neptuno aporta algunes dades més. La nota s'aprofita per afegir els noms de persones involucrades en el rescat i que no havien set mencionades abans: Bartolomé Ramon i Vicente Ribas Guasch, de can Portmany. Aquest darrer havia aconseguit, segurament abans de l'arribada dels bussejadors i per tant a pulmó, amarrar un cap amb una boia al canó per assenyalar la seua posició. La crònica va acompanyada de dues fotografies de l'esmentada Susana Navarro dels bussejadors treballant al fons marí vora el canó. Així mateix ja s'assegura que el canó és de bronze, espanyol i del segle XVII. Passat un any, el 3 de juny de 1976, el CASIF va publicar una altra nota en què s'agraïa la col·laboració de l'alcalde Antonio Torres Colomar, d'Antonio Guasch Marí i de Mariano Juan Juan en tota la qüestió del canó.

Fet i fet, el rescat del canó va donar notorietat al CASIF i el 15 de juny del mateix 1975 el periodista que signava Joan Jaume entrevistà Joan Güell i Susana Navarro, membres de l'associació i participants en el rescat. Li asseguraren que l'associació tenia quatre anys d'existència i que comptava amb uns trenta socis bussejadors i altres socis protectors. La seua activitat era fonamentalment arqueològica de documentació fotogràfica del fons marí: "hacemos el reportaje fotográfico y damos cuenta a Comandancia de Marina, a la Liga Naval o al director del Museo Arqueológico". El rescat del canó —asseguren els entrevistats— fou un encàrrec de la Comandància de Marina. Estranyament, a la pregunta de què

s'havia fet del canó, respongueren que “se le tuvo un montón de años al aire libre”. Probablement es refereixen al temps transcorregut entre el descobriment el 1967 i el rescat perquè d'altra manera no es pot entendre el comentari, ja que el canó es va treure el maig anterior. Molt interessant és la dada que aporten els entrevistats sobre l'existència d'altres canons al mateix indret que estava el ja rescatat: “a escasos metros de donde sacamos este hay otro señalado con una boya”.

Per una crònica posterior, de 24 de juny de 1975, també del *Diario de Ibiza* i en unes declaracions de Jordi H. Fernández, sabem que, en aquell moment, el canó es trobava en el quarter de la Guàrdia Civil de Santa Eulària per ordre de la Comandància de Marina, tot i que ja estava dispostat el seu trasllat al Museu Arqueològic d'acord amb la legislació vigent i perquè el museu era el lloc més adient. Així i tot, el director del dit museu, coneixedor del desig del descobridor del canó que aquesta peça arqueològica quedàs a Santa Eulària a la vista del públic, havia cursat a Madrid l'oportuna sol·licitud i estava a l'espera de resposta. L'escrit de contestació va arribar poc després, de manera que el 12 de juliol d'aquell any el diari podia anunciar que el canó quedaria efectivament a Santa Eulària en dipòsit.

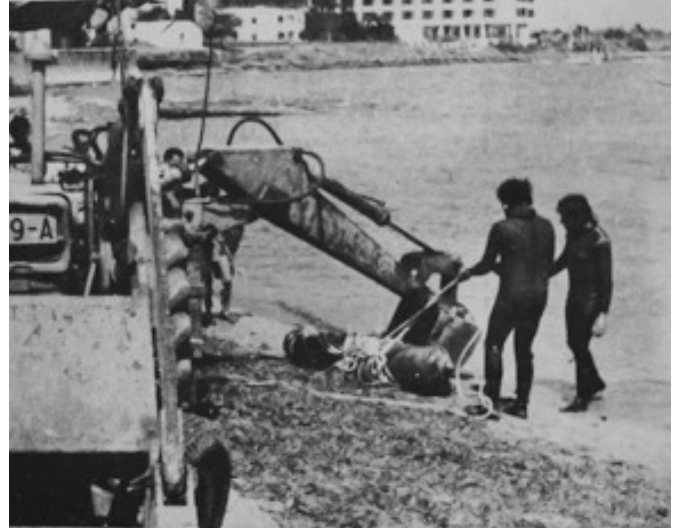

Figures 5 i 6: Moments inicials del rescat del canó per part del CASIB el mes de maig de 1975
(Fotos: Susana Navarro, *Diario de Ibiza*, 14/05/1975. AHE. Hemeroteca)

L'expedient sobre la troballa del canó que obra en poder del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera conté diversos documents que mostren el procés de localització, rescat i gestió de la peça.¹ L'expedient conté un ofici signat pel Comandant de Marina d'Eivissa, José Bermejo de Blas, enviat al Museu Arqueològic en data 26 d'abril de 1975, en el qual s'afirma que el canó va ser localitzat a uns 200 m de la costa, enfront de la desembocadura del riu de Santa Eulària i a una fondària de 15 metres pel patró del llaüt *Superviviente*. Pel que s'ha dit abans sabem que en realitat el descobridor fou José Ferrer Juan, qui coneixia de la seua existència des de 1967. Pep de na Bet pescava amb la xalana anomenada *Ibis* i coneixia palm a palm la costa del poble. Un ofici posterior, de 15 de maig, fa constar tots els habitants de Santa Eulària involucrats en el rescat del canó, el qual ja havia estat tret de la mar. La peça era feta bronze, tenia 1,90 metres de longitud, 14 cm de boca de foc, 22 cm de diàmetre exterior i un pes estimat de 500 kg. Presentava dos escuts no identificats a la part central i una inscripció a la part inferior que va ser llegida parcialment: “De la Sagrada Orden de Santiago de Compostela... Capitanía... de los estados”.

El canó va ser dipositat en el seu moment en el quarter de la Guàrdia Civil de Santa Eulària, on fou examinat pel Director del Museu Arqueològic qui va emetre un informe el 20 de maig. La peça es con-

¹ Agraïm a Jordi H. Fernández que el seu dia, abans de jubilar-se com a Director del MAEF, ens fes tan fàcil la seua consulta.

*Figures 7 i 8: El canó, refloatat amb bidons d'aire, és conduït a la platgeta de davant de l'hotel ses Roques i tret de la mar amb l'ajut d'una excavadora el dia 8 de maig de 1975
(Fotos: P. Devaud, Diario de Ibiza, 09/05/1975 i 24/06/1975. AHE. Hemeroteca)*

siderava molt interessant pel director del Museu ja que era la primera que s'extreia de les costes d'Eivissa, tot i que –advertia– hi havia notícia d'altres canons semblants. Segons ell, el canó presentava adherències calcàries de mol·luscs i copines excepte en la seua part davantera perquè degué estar coberta pels sediments del fons i això impedí el creixement de fauna sobre el metall. Així mateix, l'informe reconeixia que no es podrien identificar els escuts fins a la neteja de la peça i proposava una lectura preliminar de la llegenda que presentava el canó: “L M . R. DE CAL.E PEDRO / CORTE. DE ARMENTERO CA / VALLERO DE LA ORDEN DE / S.....O DEL CONSELIO DE / EN LOS ESTADOS DE / . L... ES CAP N C NAL DEL”. A la part de la faixa alta de la culata podia llegir: “OPUS IOVANIS BATISTA XXXXIII / ANNO MDCV”. Efectivament, la lectura feta per membres del CASIF després de la neteja de la peça aclarí algunes llacunes però també introduí diversos errors d'interpretació: EL (MRAL) DE CAMPO PEDRO / CORTES DE ARMENTERO CA /VALLERO DE LA ORDEN DE / (S. MALO) DE CONSELIO DE / GUERRA DE LOS ESTADOS / DE FLANDES CAPN GNAL DEL / ANTILLA DEL REY / NAPS POR EL REY. La llegenda de la faixa va ser llegida d'aquesta manera: OPUS IOVANES BATISTA IORDANI NAPOL XXXIII ANNO MDCV. Compareu aquestes versions amb la lectura que oferim més avall.

L'informe confirma la participació principal del CASIF en l'extracció del canó i el fet que l'associació col·laborava amb el Museu Arqueològic habitualment. El CASIF també s'havia fet càrrec de les despeses, estimades en quinze mil pessetes sense comptar les hores i feina invertides per aquells dels seus socis que hi havien participat. El Director proposava abonar-los aquesta quantitat en concepte de recompensa per la seua “tasca infatigable envers el patrimoni històric arqueològic d'Eivissa”. Així mateix es mostrà favorable a recompensar el o els descobridors de la peça d'artilleria històrica rescatada amb la intenció de potenciar aquest tipus d'actituds, ja que hi havia notícia de troballes no denunciades a les autoritats i que passaven a circular en el mercat negre d'antiguitats.

Sobre la voluntat del descobridor que la peça fos exposada a Santa Eulària, el Director del Museu considerava fàcilment comprensible tal desig, però expressava la seua preocupació pel precedent que la decisió podia representar “en el cas que s'extreguin altres peces ubicades en altres municipis”. Per evitar-ho proposava que l'exposició del canó “s'hauria de realitzar en el baluard de Santa Tecla, nou Museu d'Eivissa, ja que una vegada muntat quedaria dins del context de les murades renaixentistes d'Eivissa”.

El 20 de juny ja s'havia aclarit oficialment qui havia set el descobridor del canó. Li corresponia la recompensa consistent en la meitat del valor atorgat a la peça que fou de setanta cinc mil pessetes. A la

Figura 9: Membres del CASIB hissen el canó a terra amb l'ajut d'una excavadora (Foto: P. Davaud, Diario de Ibiza, 14/05/1975. AHE. Hemeroteca)

vegada, el Director del Museu, després d'entrevistar-se amb l'Ajuntament i el descobridor del canó i, vist l'interès que tenien de poder posar-lo a la vista en el poble de Santa Eulària, proposà a Madrid que s'accedís a aquesta petició. D'aquesta manera –argumentà J. H. Fernández– “s'aconseguiria una major participació i col·laboració pel que fa a la conservació i salvaguarda del Patrimoni Artístic d'aquest municipi, un dels principals de l'illa d'Eivissa”. I afegí que sobretot era així si es tenia en compte que hi havia “notícia de l'existència d'altres canons submergits, així com altre material arqueològic”.

El dia 10 de juliol, el Director del Museu dirigia un escrit al Director General del Patrimoni Artístic i Cultural del Ministeri d'Educació i Ciència en el qual insistia en el nom del descobridor de la peça i en la participació del CASIF en la seua extracció. Afegia que uns i altres estaven d'acord amb la valoració que se n'havia fet, però que havien mostrat molt més interès en el fet que el canó fos instal·lat a Santa Eulària per al gaudi públic que no en els diners que els podien correspondre. En ofici de la mateixa data dirigit a l'Ajuntament, el Director del Museu comunicava la conformitat del Ministeri, titular de la peça, que el canó s'exposà al poble “per al seu ornament,

Figura 10: Els primers resultats de l'examen del canó foren publicats al Diario de Ibiza. (Foto: Diario de Ibiza, 03/06/1976. AHE. Hemeroteca)

sempre que estigui degudament condicionat, conservat i en un lloc digne i adient”. El Director insistia en la necessària col·laboració en matèria de patrimoni històric i recordava que el Museu d'Eivissa era el museu de tota l'illa i no només de la ciutat:

“Mucho complacería que esta decisión de la Dirección General del Patrimonio Artístico sea un estímulo para ese Ayuntamiento en la conservación y salvaguarda del Patrimonio del Municipio y para una colaboración más intensificada en los nuevos hallazgos, porque a no dudar, este Museo no es el Museo de la Ciudad de Ibiza sino de la isla entera y entre todos hemos de lograr salvar la Historia de nuestro Pueblo, pues es un interés común, puestos nuestros ojos en las generaciones venideras” (10 de juliol de 1975).

El dia 15 de juliol el Museu adreçà un ofici al Comandant de Post de la Guàrdia Civil de Santa Eulària comunicant-li que el canó s'havia cedit a l'Ajuntament i que per això el posàs a disposició d'aquella institució per a la seua neteja i posterior ubicació en algun lloc del poble. El 15 d'agost, José Ferrer, va acceptar la valoració del canó i la per-

Figuras 11 i 12: Membres del CASIB i el canó al mollet de ses Roques davant el nombrós públic que va concretar l'extraordinària operació de salvament (Fotos: P. Devaud, Diario de Ibiza, 24/06/1975. AHE. Hemeroteca)

cepció de la quantitat –la meitat– que d'aquella li corresponia. El 13 de novembre arribà la resolució definitiva el Ministeri –ratificada el març de 1976– pel que feia a la recompensa a qui trobà el canó i a l'aprovació del seu dipòsit a Santa Eulària. El Museu Arqueològic s'encarregà de la neteja i restauració de la peça, feines que anaren a càrrec de Pedro Badal, qui també dissenyà la curenya que varen fer el fuster José Clapés Marí, de can Coix i el ferrer Juan Tanca. Es contemplaren diverses ubicacions, com la plaça de l'Ajuntament de Santa Eulària, tot i que finalment es destinà a la plaça d'Isidor Macabich, on es troba actualment. Fou inaugurat el dia 29 de juny de 1976.

LES CARACTERÍSTIQUES DEL CANÓ DE SANTA EULÀRIA

El rescat del canó exposat a la plaça d'Isidor Macabich no va comportar una excavació arqueològica submarina del lloc de la troballa. La prospecció del lloc va permetre localitzar, pel que sembla, altres cinc canons. La proposta que es va fer el seu dia va ser d'extreure'ls, tampoc sense efectuar una excavació arqueològica submarina. S'ha de tenir en compte que l'arqueologia subaquàtica s'estava consolidant

com a disciplina científica des d'aproximadament 1960 i que els primers patronats d'arqueologia submarina no es crearen a Espanya fins a la dècada de 1970. Era natural, per tant, que a Eivissa encara es tengués el concepte de rescat i extracció de peces i no la consideració de l'indret com a jaciment arqueològic submarí.

La gestió de la peça va a anar a càrrec de l'aleshores Museu Arqueològic d'Eivissa, posteriorment d'Eivissa i Formentera. Com a peça arqueològica, el canó va passar a formar part del fons d'aquest Museu amb el número d'inventari MAEF 5381. El canó, per tant, és de titularitat estatal, cedit a l'Ajuntament de Santa Eulària des Riu per a la seva exposició pública sempre que sigui en bones condicions de conservació i lloc digne.

La placa de bronze que fou posada l'any 1976 sobre el pedestal del canó fa referència únicament a les persones que participaren en la troballa, rescat, restauració i col·locació del canó, tot i que omet la titularitat de la peça i la participació del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera en tot el procés. Tampoc no ofereix cap explicació sobre l'època i les característiques de la peça d'artilleria exposada, del seu lloc de troballa ni del seu context arqueològic.

Es tracta d'una peça de bronze (aliatge de coure i estany), amb anses ornamentades en forma de anses de cistella. Amida 188 cm de longitud (cascavell inclòs) i presenta un diàmetre de 22 cm a la boca i 28 cm a la faixa de la culata. Presenta 2 cossos ben separats amb ornaments individuals i dos monyons llisos de 8,5 cm de diàmetre, es a dir, sense marques de fonedor ni altres indicacions referents a la peça. El CASIF, en l'article esmentat publicat al *Diario de Ibiza* el dia 3 de juny de

1976 assegurà que la peça tenia un pes de 680 kg. Aquesta característica no s'ha pogut comprovar. La peça presenta un colp fort al costat dret, produït tal vegada durant el procés de fusa, diversos colps més petits que probablement va patir en el fons de la mar, i dos talls fets amb serra radial fets un a cada costat del primer cos, a l'alçada de la llàntia, per fer-la inservible per a ús militar. En la seua ubicació actual, el canó és més accessible al públic i s'haurà de vigilar com afecta això a la seua conservació.

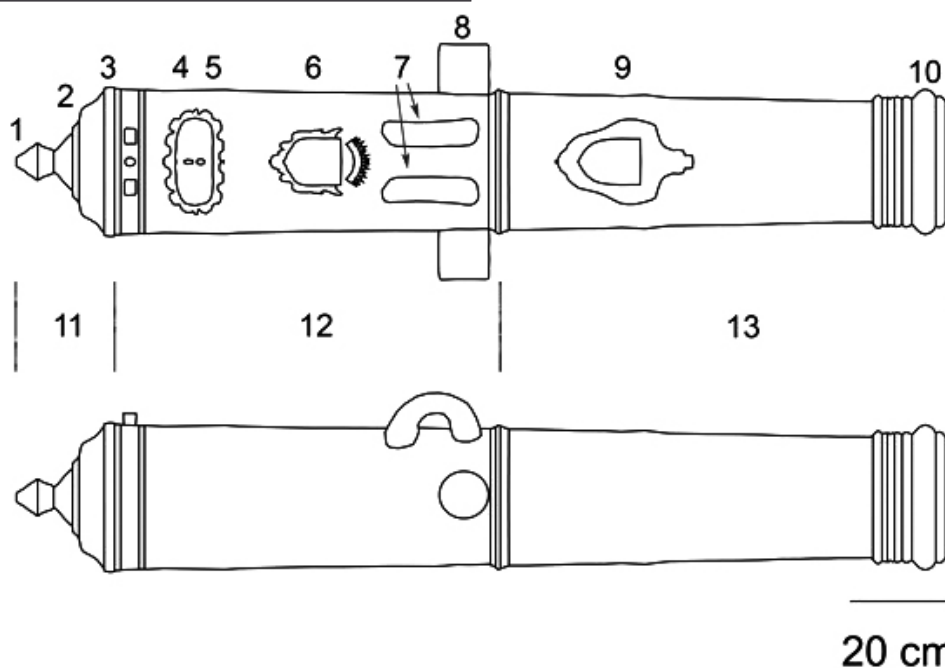
Aquestes són les parts del canó:

català

1. Cascavell
2. Llàntia
3. Faixa de culata
4. Oïda
5. Cartel·la i llegenda
6. Escut d'armes del capità general d'artilleria
7. Anses
8. Monyons
9. Escut d'armes de la monarquia hispànica
10. Boca
11. Culata
12. Primer cos
13. Segon cos

castellà

1. Cascabel
2. Lámpara
3. Faja de culata
4. Oído o fogón
5. Cartela y leyenda
6. Escudo de armas del Cap. Gral. de Artillería
7. Asas decoradas
8. Muñones
9. Escudo de armas de la monarquía hispánica
10. Boca
11. Culata
12. Primer cuerpo
13. Segundo cuerpo

Figures 13, 14, 15 i 16: Detalls de la cartel·la del canó i de la llegenda de la faixa de culata en el seu estat actual
(Fotos: A. Ferrer)

LA CRONOLOGIA I L'ORIGEN DE LA PEÇA

Al poc temps de la seua troballa, la peça suscità interès a nivell especialitzat internacional, com indica el fet que estigui catalogada a l'obra de A. N. Kennard, de l'any 1986 (Kennard 1986: 82). Aquest interès se centra, en part, en les inscripcions i els escuts de la peça, gràcies als quals es pot conèixer la seua època i procedència i datació. Concreta-

ment, la part superior de la faixa de la culata del canó conté una inscripció que ja havia set parcialment llegida en el moment del descobriment del canó, abans de restaurar-lo, per J. H. Fernández. La llegenda està incisa sobre el metall:

“OPVS·IOVANNES·BATISTA·IORDANI
NAPOL[.] XXXXIII[I]
ANNO MDC[V / L] [...]”

No es llegeix completa pel desgast d'aquesta part de la peça i la precarietat de la incisió, en concret, davall de les paraules IORDANI·NAPOL hi ha unes lletres il·legibles. La data pot interpretar-se com MDCV (1605), però també, tot i que menys probablement, com MDCL (1650) si es considera que la L es presenta caiguda a l'esquerra. Cap d'aquestes dues dates concorda amb un altre indicatiu cronològic que conté la peça: la llegenda o cartel·la situada en el primer cos, entre l'oida i el primer escut. Aquesta és la transcripció de la llegenda (entre parèntesi i en minúscules s'han desenvolupat les abreviatures):

“EL·M(aest)RE·DE·CAMPO·PEDRO
CORTES·DE·ARMENTERO·CA-
VALLERO·D[E] LA·ORDEN·DE
S(an)TIAGO·I·DE[L] CONSELIO·DE
GVERRA·EN LOS·ESTADOS·DE
FLANDES·CAP(itá)N G(e)N(er)AL·DE L
ARTILL(erí)A·DEL·REY(n)O·D(e)
NAP(ole)S·POR·EL·REY·N(uest)RO S[eñor]”.

Els dos forats que presenta en la seua part central poden formar part, juntament amb l'oida, del sistema de ignició del canó i haurien tengut la missió de permetre la ventilació de l'ànima¹. Els caràcters de la cartel·la, com bona part de la decoració, són incisos després de la fusa del canó en fred amb cisell estret. L'orla en què s'inscriu la superfície d'escriptura, en canvi, formava part del motlle de fusa. Com es pot llegir, el text està dedicat per Pedro Cortés de Armenteros. Es tractava de Pedro Cortés de Armenteros y Fernández de Armenteros, cavaller de l'Orde de Santiago, membre del Consell de Guerra de Flandes i Capità General de l'Artilleria del Regne de Nàpols. Va ocupar aquest càrrec des de juny de 1636 fins, potser, 1637 quan es trobava malalt al llit i comptava amb uns 67 anys.

L'escut entre la dita cartel·la i les anses del canó ha de correspondre a les armes heràldiques del dit mestre de camp. Va ser incís sobre la superfície d'escriptura llisa que sortí del motlle de fusa de la peça. Té timbre en forma de corona radiada amb flor de quatre pètals central i rodat d'ornament de fulles

Figura 17: Escut d'armes atribuït a Pedro Cortés de Armenteros posat en el primer cos del canó
(Foto: A. Ferrer)

d'acant i flors de lis. L'escut té bordura i el camper és aquarterat en aspa. Els motius del camper no els hem pogut identificar. El superior i inferior, idèntics, representant un cistell d'una ansa, poden tenir un paral·lel a uns escuts que presenta un teginat del castell de Torredonjimeno. Fet i fet, Pedro Cortés de Armenteros era natural d'aquella població. Igualment, els laterals, també iguals entre sí, poden tenir el mateix paral·lel en el dit teginat, en uns motius de la bordura dels escuts que hi ha representats. Hi caldria un estudi específic.

Les anses se situen en el primer cos del canó i imiten les anses d'una cistella. En el segon cos de la peça, corresponent a la part del canó situada just abans de la boca de foc, es pot veure l'escut de la monarquia hispànica des de Felip II fins a Carles II (1665-1700). El fet que incorpori l'escut de Portugal restringeix la datació entre 1580 i 1640, però en moltes ocasions la divisa portuguesa continuà en

¹ És una suposició que de moment no es pot verificar per estar l'ànima obturada per concreció i deixalles.

el blasó dels reis d'Espanya posteriorment. D'una banda, el timbre amb tres elms relaciona l'escut amb Felip II, ja que al monestir d'El Escorial es conserva un escut quasi idèntic. Els tres elms formaven part del motllo de fusa. La diferència més notable amb l'escut d'El Escorial és visible en el fet que sota les armes del Regne de les Dues Sicílies es marcaren a cisell les pròpies del Regne de Jerusalem. Tot indica que el motllo s'hauria fet en temps de Felip II (1156-1598) i sobre els escuts i la cartella llisa sortides de la foneria el 1605 s'haurien incís, el 1636, l'escut de temps de Felip IV (1605-1665), les pròpies de Pedro Cortés de Armenteros i la llegenda amb el nom d'aquest mestre de camp.

EL COMITENT DE LA PEÇA: PEDRO CORTÉS DE ARMENTEROS

Pedro Cortés de Armenteros està efectivament documentat com a Capità General de l'Artilleria del Regne de Nàpols entre juny de 1636 i alguna data anterior a 1647. Així, per tant, la data de la incisió de la cartella del canó ha de situar-se en aquell lapse de temps, com s'ha dit. Era natural de la població de Torredonjimeno, Jaén, de la qual és fill il·lustre. Aquestes són algunes de les dades principals de la seva biografia²:

- 1570 aprox. va néixer a Torredonjimeno (AHN OM-Caballeros de Santiago, exp. 2172-1).
- 1611. Era capità d'Infanteria a Flandes (Cárdenas 1986, 92).
- 1625. Tinent general de l'artilleria per la Corona de Castella en el Regne de Portugal, com a Tinent general de l'artilleria en terra, va lluitar en la recuperació de la ciutat d'El Salvador de Bahía, Brasil, ocupada pels holandesos (Tamaio de Vargas 1628).

2 Algunes d'aquestes dades m'han estat amablement facilitades pel Sr. D. Juan Luis Sánchez Martín, autor del portal d'Internet "tercios.org", en què hi ha àmplia informació sobre la història dels exèrcits hispànics. També hi ha una fitxa del personatge a la base de dades "<http://brasilhis.usal.es/>". A l'Archivo Histórico Nacional obren dos expedients a nom de Pedro Cortés de Armenteros i un tercer a nom de Pedro Cortés de Armenteros y Fernández de Armenteros, de 1626, 1628 i 1629 respectivament (OM-Expedientillos, N. 1346; N. 9922 i OM Caballeros_Santiago, Exp. 2172). Aquest darrer està digitalitzat i disponible en línia.

- 1626. Se li oferí entrar en una orde militar i va sol·licitar l'orde de Calatrava, però li'n fou denegat l'accés "por falta de nobleza" (els seus pares no eren "hidalgos").
- 1628. Ascendit a mestre de camp. Li fou concedit l'hàbit de cavaller de l'Orde de Santiago (AHN, Órdenes Militares, Caballeros-Santiago, exp. 2172).
- 1630. Va participar en la recuperació de l'orde després del motí de Setúbal, Portugal.
- 1634-1636. Fou castellà de Barletta, on va ser successor de Pedro de Arce y Gamboa.
- 1636 (juny). Va ser designat per al càrrec de Capità general de l'artilleria del Regne de Nàpols.
- 1640 aprox. Morí a Nàpols?
- [1656. Era Tinent general de l'artilleria del Regne de Portugal i Mestre de camp del Castell de Lisboa³].

Quan el 1636, va ser promogut a Capità general de l'artilleria del Regne de Nàpols ja era veterà o "soldat vell", com en deien. Tenia 70 anys i Manuel de Acevedo y Zúñiga, comte de Monterrey, virrei de Nàpols, afirmà sobre ell en un informe del 30 de novembre de 1637 dirigit al seu successor en el virregnat:

"El general de la Artillería es el Maestre de Campo D. Pedro Cortés de Armenteros, soldado viejo, pero acabado por sus muchos años y por falta de salud, de manera que guarda cama gran parte del tiempo. Me he valido, por lo que hasta ahora se ha hecho, de D. Juan Osorio, persona diligentísima y dispuesta a todo" (Volpicella 1879).

Abans d'estar acabat pels molts anys que tenia, Pedro Cortés de Armenteros es va distingir com a militar, sobretot a la coneguda com Jornada del Brasil, el març i abril de 1625. Les flotes de les Províncies Unides dels Països Baixos i de la Companyia Holandesa de les Índies havien ocupat Salvador de Bahía el 1624. La flota de Portugal i d'Espanya

3 Fra Fernando da Soledade, *Historia Seráfica Chronologica da Ordem de S. Francisco na provincia de Portugal*, vol. V, Lisboa, Na Officina del Antonio Pedrozo Galram, 1721, p. 710: "D. Pedro Cortez Armenteros, Tenente General da artelharia deste Reyno, & Mestre de Campo do Castello de Lisboa".

Figura 18: Escut d'armes de la monarquia hispànica visible en elsegon cos del canó (Foto: A. Ferrer)

assetjaren la ciutat durant un mes i n'aconseguien la rendició a final d'abril de 1625. P. Cortés és mencionat en el *Compendio historial de la jornada del Brasil y sucesos della donde se da cuenta de como ganó el rebelde holandés la ciudad del Salvador y Bahía y Todos Santos y de su restauración por las armadas de España cuyo general fue don Fadrique de Toledo Osorio, Marqués de Villanueva de Valdueza, Capitán General de la Real Armada del Mar Océano y de la gente de guerra de el Reino de Portugal en el año de 1625. dirigido al Capitán don Fernando de Porres y Toledo, Comendador de Ballesteros en la Orden de Calatrava, sargento mayor de Madrid*, obra del soldat natural de Salamanca Juan de Valencia y Guzmán (*Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, vol. LV, Madrid, 1870):

“Propúsose hacer baterías á la ciudad por todas partes, previniendo la artillería, y así en San Benito, en el costado izquierdo, en una eminencia encubierta, se le abrió una de cuatro cañones, ordenándolo todo con mucha puntualidad el teniente general Pedro Cortés de Armenteros y el

alférez Ibáñez, gentilhombre de la artillería, haciendo al enemigo en este tiempo conocido estrago; pero respondiönos siempre al mismo paso, tirándonos con la suya sin cesar. Luego por orden del maestro de campo general, el dicho Pedro Cortés adelantó unos pasos otra batería con cuatro piezas, la cual no dejó cosa en los baluartes y fortificaciones que no derribase con infinidad de casas donde se entendía se fortificaban, echando abajo los mampuestos, toneles, cestas y saquillos donde se encubría la mosquetería para ofendernos...”

Un altre autor contemporani de la batalla, Tomás Tamaio de Vargas, a *Restauración de la ciudad de Salvador en la provincia de Brasil*, 1628, escriu de P. Cortés que era “persona de esfuerzo y maña”. Per aquesta raó va ser elegit pel Mestre de camp general Fadrique de Toledo per ser Tinent general de l'artilleria de terra.

Per últim s'ha de tractar de la notícia de 1656 en què s'assegura que P. Cortés de Armenteros era a Lisboa. En la relació cronològica de dades biogràfiques, com es pot veure, s'ha posat entre claudàtors perquè no pot ser correcta. Aquell any el mestre de camp hauria tengut uns 86 anys, edat en la qual difícilment hauria seguit en actiu. A més, ja s'ha vist com molt abans, 1637, es deia d'ell que es trobava a Nàpols, malalt al llit la major part del temps. Certament, la notícia de 1656 té a veure amb una malaltia de la qual cuidà morir. La narració es recull a la *Historia Seráfica Chronologica da Ordem de S. Francisco na provincia de Portugal*, de Fra Fernando da Soledade, en una part de l'obra en la qual conten diferents miracles atribuïts a sant Francesc d'Assís. Entre ells hi hauria hagut la curació inesperada i per tant miraculosa del nostre Pedro Cortés de Armenteros. El cas és que no pogué produir-se i sobretot no es produí l'any 1656. Si de cas va ser recollida aquell any i el fet hauria tengut lloc durant l'estada de P. Cortés a Lisboa, entre aproximadament 1626 i 1636 quan ja figura destinat a Nàpols.

L'HÀBIT DELS ORDES DE SANTIAGO I DE CALATRAVA

La biografia de Pedro Cortés de Armenteros permet conèixer, com en altres molts casos, el procediment per a la concessió dels hàbits de les ordes

Figures 19 i 20: El canó el el seu emplaçament anterior a 2017 i detall de les anses de cistella (Foto: A. Ferrer)

militars religioses. Quan Cortés va pretendre entrar a l'orde de Calatrava, el 1626, va fer que el Cabildo de Torredonjimeno el reconegués "hijosdalgo", cosa que el Cabildo va fer el 22 de juny d'aquell any. La sol·licitud al rei per entrar a l'orde fou tot just posterior. L'orde envià un cavaller i un religiós de l'orde a inquirir informació sobre l'estat i la posició social de P. Cortés i dels seus ascendents.

Interrogaren quaranta testimonis a Torredonjimeno i després passaren a Villardompardo on n'interrogaren vint-i-nou més. L'interrogatori constava de deu qüestions les respostes de les quals eren anotades en l'expedient que s'obria per efecte de la sol·licitud d'entrada a l'orde. Totes anaven destinades a obtenir informació sobre posició del pretendent i dels seus ascendents i germans. La neteja de sang era un factor molt important i, de fet, un testimoni declarà que tots eren "limpios, christianos viejos, sin raza ni mezcla de judío, moro ni converso en ningún grado". També se'ls demanava si "saben que el dicho P. Cortés de Armenteros y su padre han sido, y son mercaderes, o cambiadores o ayan tenido algún oficio vil e mecánico". La feina manual invalidava per entrar en estament de cavalleria d'orde militar. Una missió important dels inquisidors de l'orde era esbrinar si la família del pretenent pagaven "pechos" al Cabildo, ja que els "hijosdalgo" no en pagaven, n'estaven exempts.

D'aquests interrogatoris es formà la genealogia de P. Cortés. La major part dels testimonis asseguraren

que el seu avi, Cristóbal Cortés, havia dut la vara de la "Hermandad de Fijosdalgo", però que els altres no ho havien set, d'"hidalgos". El pare havia exercit d'escrivà del Cabildo i del Sant Ofici, un càrrec important però que implicava una feina manual. Altres testimonis asseguraren que els Armenteros de Torredonjimeno, on hi havia dues cases d'aquest cognom, provenien de Villardompardo. Finalment, molts dels testimonis asseguraven tenir la família de P. Cortés com bona cristiana i de bona posició, però no "hidalgos" i encara n'hi va haver que asseguraren que el germà de Pedro Cortés, Sebastián, era llaurador i "pechero", com es demostrà pels llibres del Cabildo.

El 7 d'agost de 1626, els inquisidors conclouren que

"por estas razones y por lo que emos llegado a entender de otras muchas personas de ciencia y conciencia y lugares circunvecinos donde emos estado, tenemos por cierto y es nuestro parecer que ninguno de los contenidos en el interrogatorio es hijo d'algo de sangre según y como en él se pide, y por la poca razón y fundamento de los testigos, pero que es cierto ser todos ellos muy limpios christianos viejos y concurren en el pretendiente las demás cosas que el interrogatorio pide, por lo que an dicho todos los testigos y dicen y buena opinión y fama que ay en toda esta tierra, y esto es nuestro parecer y V. A. Probeerá lo que fuere justicia".

Una nota afegida a l'ofici que acaba amb el paràgraf anterior, de data 5 de setembre, conclou que vist

l'expedient "no concurría en el pretendiente la calidad de hidalguía y nobleza y que así no avía lugar de darle el hávito". Signaren el veredictc cinc persones.

Així les coses, Pedro Cortés de Armenteros sollicità, a començament de 1628, ingressar a l'orde de Santiago. Si el 1626 tenia el grau de capità, aleshores ja era mestre de camp. Aquest era un grau militar situat per damunt del sergent major i per davall del capità general, comandava un "Tercio" i vendria a equivaldre a l'actual graduació de coronel. Com en el procediment anterior, l'orde envià a Torredonjimeno dos religiosos per informar-se sobre el mestre de camp. Els interrogatoris començaren el 20 de març de 1628 i es demanà a trenta-set testimonis. Si quan P. Cortés tots els testimonis respongueren i aportaren informacions en un sentit o en altre, en aquesta segona ocasió l'ambient, denegada la primera sollicitud de Cortés, era molt diferent. Sis digueren que no en sabien res, dotze que ja havien declarat en l'altra ocasió: "dicen fueron examinados en otra información que se hiço quando el dicho Pedro Cortés pretendió el ábito de Calatrava y se remiten a lo que allí dijeron excusándose de declarar de todo punto en esta por no contradecirse en alguna cosa de que pueden estar descuidados". La resta de testimonis declararen que "concurrén en el dicho pretendiente todas las calidades necesaria de nobleza y limpieça". A la vista de tals informacions l'hàbit de cavaller de Santiago li fou efectivament concedit aquell mateix any o a començament del següent.

EL FONEDOR DE LA PEÇA: GIOVAN BATTISTA GIORDANO

Respecte del fonedor del canó, Ioannes Batista Jordani o Giovan Battista Giordano, les dades són més escasses, especialment si es comparen amb el llarg rastre documental del mestre de camp Cortés. Els Giordani o Jordani foren una família de fonadors de canons de Nàpols actius entre 1583 i 1675 (López 2011, 346). A pesar d'aquesta llarga activitat documentada, els Iordani poques vegades han estat presos en consideració en obres científiques (p.e. a la visió general de fonadors de canons, Fernández 1989: 60-61).

Es coneix la referència a un canó de ferro, que va estar emplaçat al Castell Nou de Nàpols, fet per

aquest fonedor en temps del dit Pedro Cortés de Armenteros:

"Un Quarto Cannone di bronzo, de palla di ferro, libre 15, con arme del Re nostro Signore de Spagna, et sotto d'esse l'arme del General delle artiglierie Pedro Cortés de Armenteros dentro de quali armi dice: CONESTA, et con letterino, fatto per Giovan Battista Giordano, napoletano, in anno 1638, dipeso cantiaia 15, rotola 19; qual sta a cavallo con sua cassa" (Di Candida 1933, 373-396).

També s'ha documentat un Cristoforo Jordani, fonedor de canons, a la culata d'una peça d'artilleria de 1583. La llegenda de cartella d'aquell canó és molt semblant a la llegenda del de Santa Eulària i posa així: "Ivan Vasquez de Acuña Cap. Gn. De la artilleria del reino de Naples p. Sva M.", i a la dita faixa de culata posa: "Opvs Xpofori Iordani napolitani ano Dni. 1583" (Simas Alves 1958, 253 ss.). Un altre canó de ferro presentava en la faixa alta de culata la llegenda "Opus – Xpophoro – Jordani – Neapolitani no ano D. N. MDLXXXI" (Celestino 1869, 8). Un canó posterior mostra al mateix lloc la inscripció: "Opus Joseph et Santolo Jordani, A. D. 1659" (Di Candida 1933, 373-396).

Segueix sent una qüestió oberta si la menció del numeral en caràcters romans, quatre desenes (XXXX), tres unitats i un guarisme il·legible per desgast de la superfície que molt probablement era una altra unitat (III), gravat en fred després de la fusa en la part dreta de la llàntia, indica el número de fabricació de la peça o si fa referència al seu pes en una mesura no identificada. Dins el marc de la recerca marítima es documentaren alguns paral·lels que podrien ser considerats com a peces realitzades per la mateixa família fonedora. És el cas de la colobrina de l'últim quart del segle XVI, segons la reconstrucció de la seua inscripció de fusa ("Opus X Iordani Napolitani"), del naufragi del vaixell *Nossa Senhora dos Martires*, enfonsat el 15 de setembre de 1606 a l'estuari del Tajo (Valdez 1998: 112). El disseny i arranament de la decoració del canó de Santa Eulària són similars a un canó de bronze de la segona meitat del segle XVI, recuperat del derelictc de la nau espanyola *Nuestra Señora del Socorro*, enfonsat a l'any 1611 també a la desembocadura del Tajo (Castro 2005: 57 amb la figura 7). A més, es troben unes proporcions similars en les peces d'armament

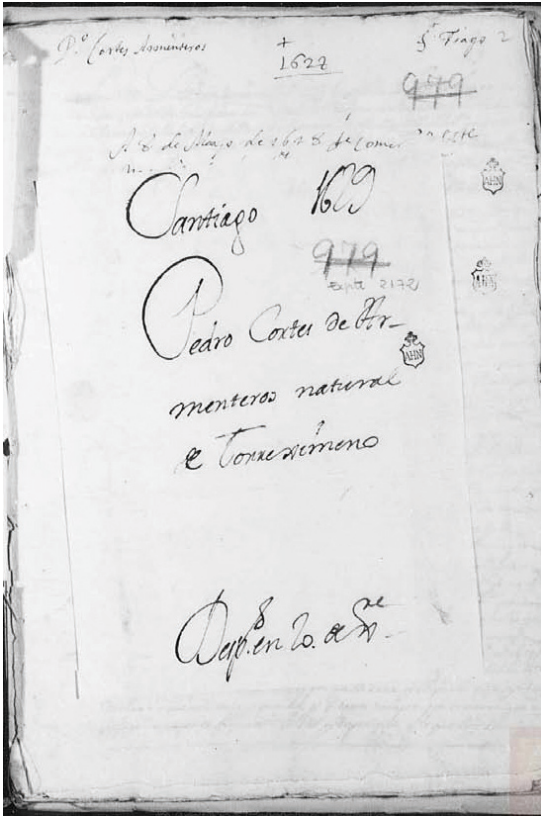

Figura 21: Portadeta de l'expedient obert per a l'ingrés de Pedro Cortés de Armenteros en l'orde de Santiago el 1629 (Espanya, Ministerio de Cultura, Archivo Histórico Nacional, OM-Caballeros Santiago, Exp. 2172)

de ferro trobades en el derelict anglès *OIC Trial*, perdut l'any 1622 (vegeu Green 1986: 203 fig.7).

LA TIPOLOGIA DE LA PEÇA

És difícil classificar amb precisió aquesta mena d'armament com és el canó de Santa Eulàlia, ja que en la seua època no existia encara una denominació vinculant ni un sistema de mesura uniforme. La boca del canó de Santa Eulària té un diàmetre de 15,5 cm i la seva longitud abasta un total de 188 cm, com s'ha dit, però l'ànima, ara bloquejada, només mesura 157 cm de longitud. Pel que fa a la relació entre el fusell o boca del canó (15,5 cm) i la paret (7,25 cm), aquest canó representa una "pieza sencilla", possiblement un "cañón medio" o "cañon pedrero" (un "ship-killer" —assassí de vaixells— segons Lewis 1961: 23), encara que no s'apropi a la longitud de 3,07 m com s'indica a la *Ordenanza de Artillería* de 1540 (Olesa 1971: 73; per a les proporcions d'armament irregular vegeu Olesa 1968: 303, 312). Segons

la *Plática manual y breve compendio de Artilleria* publicada a Madrid l'any 1626 per Julio Cesar Firrufino, un canó pedrer disparava una bola de pedra de 25 lliures (Duro 1876: 44, nota 47), mentre que un tir de colobrina, segons Diego d'Alava a *El perfecto capitán instruido en la nueva y disciplina militar y ciencia de Artilleria* (Madrid, 1590), llançava bales de 20-45 lliures (Duro 1876: 43, nota 46). També els intents de classificar aquest canó partint de la informació de la seua nacionalitat i l'any de fabricació no són fàcils, ja que falten paràmetres addicionals com el seu pes exacte (per als paràmetres de classificació, vegeu Roth 1989: 192). Conegudes les proporcions esmentades anteriorment, l'arma pot tenir aproximadament un calibre de 10.9 i, sempre segons Rudi Roth (taula 1989: 193), ser un "24 pounder" o peça de 24 lliures.

Des del segle XVI, diferents característiques regionals i culturals varen provocar tipus diferenciats d'artilleria en funció del seu ús no només en els vaixells. En aquest sentit, fins ara s'han fet pocs estudis sistemàtics (cf. Guilmartin 2003: 151, 181). A Nàpols es van introduir dos sistemes de canó cap a 1600: el sistema alemany, que comptava amb calibres de 6, 12, 24 i 42 lliures, i el castellà, amb els calibres de 3, 6, 12, 24 i 32 lliures. Ambdós sistemes eren insatisfactoris, de manera que ja el 1604 es va introduir un sistema napolità-sicilià propi amb sis calibres per facilitar l'ús de l'artilleria principalment en els vaixells més petits. Aquests varen ser més proporcionats que els canons espanyols i més pesats a la culata (Mondfeld *et al* 1988: 260-262; per al sistema d'unitats a Nàpols, "rotolo neapolitano" i a Espanya, "lliures castellanés", vegeu també Olesa 1968: 287). La derrota de l'Armada a l'any 1588 va conduir a la necessitat no només de vaixells més moderns, sinó també d'una arma artillera unificada i més eficaç. Aquesta preocupació i el desig de millores durant el començament del segle XVII es reflecteixen en una sèrie de memoràndums escrits, així com en el nombre de tractats d'artilleria redactats, la fundació de diferents llocs de producció (Carrión 1998) i la creació i manteniment d'escoles d'artilleria (Vicente 2002-2003). Aquest procés es caracteritza per una clara tendència a la simplificació i homogeneïtzació en la construcció naval i l'armament (Ordenances de 1608, 1613, 1618) (Casado, 2006: 35), és a dir, un

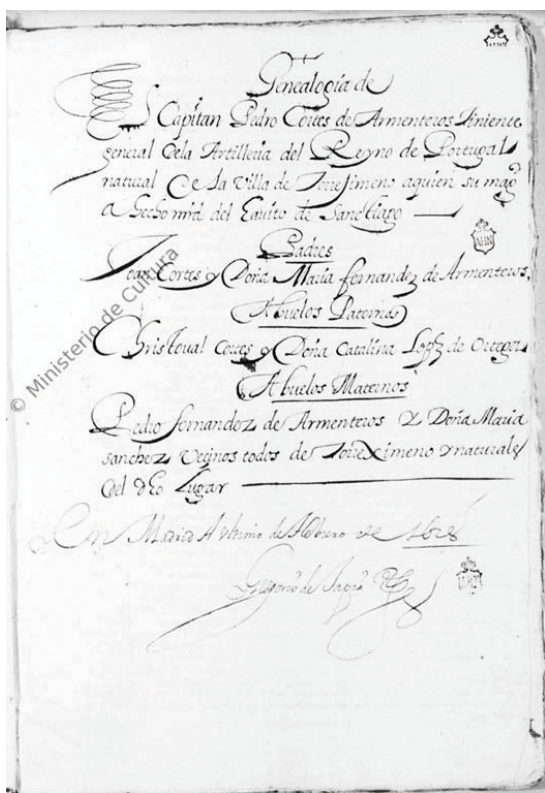

Figura 22: Genealogia de Pedro Cortés de Armenteros inclosa en la sol·licitud d'ingrés en l'orde de Santiago el 1629 (Espanya, Ministerio de Cultura, Archivo Histórico Nacional, OM-Caballeros Santiago, Exp. 2172)

compromís d'utilitzar calibres comuns i normalitzar les proporcions de les armes per facilitar-ne l'ús i l'atenció a bord dels vaixells (Aufheimer 1983: 58; vegeu taula comparativa de les dimensions de l'armament espanyol en comparació amb el d'altres nacions, Mehl 2001: 211-12).

El descobriment i rescat del canó de Santa Eulària ens donen la possibilitat de veure aquí una peça d'artilleria de galeres, embarcacions que eren a la vegada valuoses obres d'art i el símbol del poder durant el segle XVII, la seua època d'apogeu (Thompson 2006: 99-100). El seu ús s'estenia des de la Mediterrània fins a l'Atlàntic, i al seu torn va portar canvis i innovacions en el disseny del vaixell, tant en l'organització com en el finançament (Casado 2003: 548-549). Malauradament, la galera és un tipus de vaixell a penes documentat arqueològicament.

La bona conservació i la integritat de la peça parlen en contra de la idea del seu ús com a llast a bord d'una nau en una data posterior. A causa de la menor resistència del metall, les armes de ferro havien de ser sensiblement més gruixudes que les de bronze. Com que les armes de ferro eren per aquest

motiu significativament més pesades que les peces de bronze del mateix calibre, les primeres no s'utilitzaven en galeres espanyoles, sinó en vaixells rodons coetanis (Olesa 1968: 921-922), on, segons Carlo M. Cipolla (1965: 73) eren d'ús habitual des de 1650. A causa de l'escassetat crònica de canons a la Península Ibèrica, la majoria d'ells foren fets a l'estranger (Olesa 1968: 935; per importacions de armament des de Nàpols, vegeu Thompson 2006: 106).

Les galeres només podien portar canons al castell de proa, a l'*arrumbada*, orientades al llarg de la direcció de navegació (Olesa 1968: 313-315; Olesa 1971: 67-99). Al segle XVII, la quantitat de canons transportats es va incrementar de tres a cinc (Olesa 1968: 284-285; Mondfeld *et al.* 1988: 19-21; Casado 2003: 551), com ho demostra la llista d'equips de la galera *Marquesa* de 1608 (Olesa 1968: 314) i de l'Esquadra de Galeres de Sardenya el 1639. Un dels dos canons laterals solia ser un canó pedrer (Olesa 1968: 315), mentre que el canó mitjà (*cannone di corsia*, *cañón de crujía*) era sovint més gran i pesat (Fernández I 1973: 370-379). La galera va rebre per això un valor tàctic més alt: es va incrementar el rang del canó de crugia, així com el poder d'impacte dels canons de flanc, tots majoritàriament requerits just abans d'entrar en combat amb una nau enemiga. A causa del pes d'aquestes armes, en cas d'emergència imminent eren les primeres a ser llançades per la borda per alleugerir el vaixell (Melero 1993: 61-62).

El nombre de sis canons que s'esmenta a la desembocadura del Riu de Santa Eulària, dos dels quals tendrien una dimensió més gran que la peça que ja s'ha recuperat, suggereixen que pot ser l'equip d'un castell davant d'una galeassa (vegeu Olesa 1968: 242-246). A més, la producció del canó a Nàpols indica, a primer cop d'ull, la presència d'un vaixell de rem que pertany a l'esquadrilla de galeres espanyola estacionada allà des de 1535 (l'Esquadra de Galeres de Nàpols). Aquesta esquadra formava part del *Cuerpo de galeras* dissolt el 28 de novembre de 1748 (Olesa 1968: 1257), i va constituir el gruix principal del poder naval espanyol a la Mediterrània occidental durant la primera meitat del segle XVII. Involucrada a la campanya de l'Armada a l'any 1588, fou l'única força naval activa i operativa a diferents regions de la Corona espanyola (Olesa 1968: 369, 372, 508-509, 517).

En aquest context, una galera o galeassa napolitana molt bé podria operar en aigües de les Illes

Balears. Tanmateix, malauradament, no hi ha cap evidència d'un incident conegut fins ara per documents d'arxiu. Almenys el 1618, les galeres pertanyents a l'esquadra napolitana operaven al llarg de la costa est de la Península Ibèrica (Fernández III 1973: 496), però només es van produir dos naufragis durant els segles XVI i XVII a les aigües de les Illes Balears: a l'any 1558 es va enfonsar "a Eivissa" una nau amb artilleria i càrrega de municions destinats a Menorca (Fernández II 1973, 494) i el 7 de gener de 1579 "apud Baleares majores" (Mallorca) un vaixell genovès "*Picolina dicta*" (Fernández II 1973, 496-497). Geogràficament i temporalment, aquesta informació no es pot associar amb la troballa aquí presentada. Les galeres i les naus rodones de Nàpols van estar presents a les aigües d'Eivissa i Formentera, ja que es varen esmentar diverses vegades en les cròniques del segle XVI i XVII (Marí 1981: 358, 448-450, 453-455; Escandell 1994: 691).

Com que la peça aquí presentada és encara una troballa aïllada i descontextualitzada, s'han de tenir en compte dues altres possibles interpretacions. La data de fosa del canó de Santa Eulària només proporciona un *terminus post quem*, però el temps d'ús real de d'aquesta peça no es pot limitar, ja que podria haver estat en servei durant un cert temps després de la seva fona. Així doncs, a part de ser interessant per al coneixement del desenvolupament de l'artilleria en la Marina espanyola, aquest descobriment planteja també una pregunta metodològica: si bé es pot establir que l'arma va ser fosa a principis del segle XVII, la vida d'un canó de bronze, si s'utilitza poc, pot ser extremadament llarg, i així la vida d'aquest canó podria haver estat molt més llarga, fins i tot, si es considera un posterior ús a bord de vaixells d'altres nacionalitats.

Així, el galió *Sacramento*, enfonsat al llarg de la costa del Brasil l'any 1668 portava a bord, a més de canons d'origen britànic, també canons holandesos i portuguesos. Les dades de fosa d'aquelles peces varien, amb intervals, de 1590 a 1653 (Pernambucano 1979: 211; cf Guilmartin 1982; Rhynas 2005). Encara que algunes peces eren més aviat part de la càrrega per al subministrament d'algun lloc fortificat del Brasil (Rocha Pitta 1730, citada per Pernambucano 1979: 216), també és notable la seva composició en termes de cronologia i lloc de fosa. Una possible nau de guerra espanyola del segle XVIII, amb canons francesos a bord (possible botí), és conegut

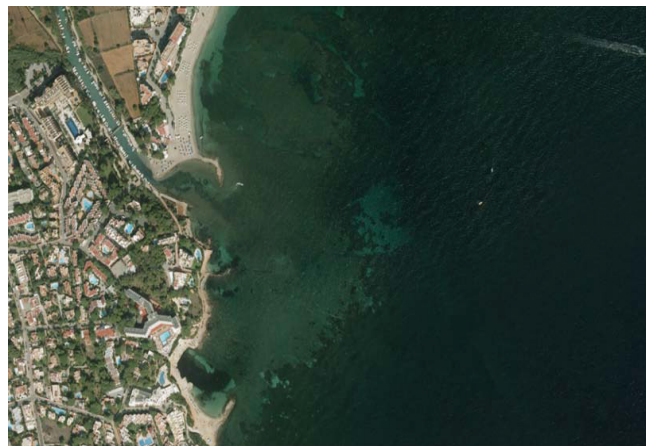
en el lloc anomenat Secca di Capo Graziano, a l'illa de Lípari (Kapitän 1985). L'allargat temps d'ús de certs canons, sobretot de bronze, està, a causa de les condicions climàtiques, ben documentat per a algunes regions com el Carib, ja que els canons de bronze s'utilitzaven millor que els canons de ferro (Gómez 1997: 53).

PERSPECTIVES DE FUTUR: ALTRES CANONS AL MATEIX LLOC I A LES PITIÜSES

El 20 de juny de 1977, quan el canó tret de la mar el 1975 ja estava instal·lat com a motiu ornamental a la plaça d'Isidor Macabich, el Director del Museu Arqueològic informava el Director General de Patrimoni Historicoartístic del Ministeri d'Educació i Ciència que el president del CASIF, Francisco Javier Escudero García, havia informat de la troballa de cinc canons més ubicats al mateix lloc on s'havia extret l'altre. Tres d'aquelles peces presentaven les mateixes característiques que la ja rescatada, mentre que les altres dues eren de majors dimensions. El descobridor conjecturava que tots pertanyien a un mateix vaixell, enfonsat en aquell indret i se'n proposava l'extracció per evitar que, ja que es trobaven en un lloc de fàcil accés, no fossin espoliats.

L'extracció dels canons va ser autoritzada el 30 de juliol però no consta que fos executada. D'altra banda, els dies 18 i 19 de setembre de 1977 es varen produir pluges torrencials que varen causar diferents danys i fins i tot la modificació de la desembocadura del riu de Santa Eulària. Els sediments aportats per la riuada, presumiblement, haurien ocultat novament els canons. Les fotografies aèries d'abans (vegeu p.e. el vol USAF de l'any 1956) i de després de la riuada permeten veure l'efecte de l'aportació de sediments feta pel riu en aquells dies. Una eventual prospecció de la zona amb aparells electrònics (geomagnètica, detectors de metalls...) podria revelar l'existència o no dels dits canons a la zona. En cas afirmatiu, una excavació arqueològica permetria recuperar la informació sobre el vaixell que els portava, els canons i les altres restes arqueològiques que hi pogui haver.

El canó de Santa Eulària va ser fus a Nàpols al segle XVII, com s'ha dit, i en principi res indica que estigués destinat a la Marina, ja que el Pedro Cortés de

Figures 23 i 24: Zona de la costa de Santa Eulària, davant de la desembocadura del riu, on es produí la troballa del canó. El seu estat el 1956 i el 2010 (Fotos: Geoxarc)

Armenteros era mestre de camp d'artilleria de plaça, setge i campanya. Això no obstant, la peça pogué ser embarcada en qualsevol moment després d'un temps de servei en terra. Com s'ha dit, els canons de bronze solien tenir un període d'ús que podia ser molt llarg, ja que eren peces valuoses i duradores.

La notícia d'almenys sis canons més sembla indicar clarament la localització d'un vaixell enfonsat. És menys probable que la presència dels canons s'expliqui per un alleugeriment del pes d'un vaixell embarcat. A l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserven notícies detallades sobre un bon nombre de naufragis esdevinguts a les costes pitiüses. Tant en un cas com en l'altre és estrany que no es procedís al salvament de l'artilleria com sabem que es va fer en altres ocasions. Potser el sediment fangós aportat pel riu va impedir localitzar les peces submergides. Així les coses, com s'ha dit, només la localització dels altres canons per mètodes eletromagnètics o altres i la posterior l'excavació arqueològica del lloc de la troballa podrà explicar, algun dia, les circumstàncies i l'època quan es va dipositar la peça al fons de la mar de Santa Eulària

Per acabar, cal dir, que el canó de Santa Eulària no es l'únic exemplar de armament que es coneix a l'illa. Entre els més antics figuren dos falconets, tots dos d'uns 1,38 m de llargària, de ferro amb la forquilla conservada, trobats prop de l'illot de s'Espardell en l'any 1960 i enregistrats en els fons del MAEF amb els números d'inventari 6327 i 6328. Entre el grup conegut cal destacar dos canons de bronze possiblement del segle XVII que es trobaren durant els darrers dragats al port d'Eivissa, actualment a Cartagena per al seu tractament (Munar, Mata 2013). Pos-

siblement de procedència marina hi ha dos canons més, aquests, però, de ferro, reutilitzats com amarratges en el perímetre de l'embarcador de La Canal, de la Salinera SA. Són semblants al canó conegut al moll de pescadors del port de Sant Antoni segons una foto de Domingo Viñets Deordal del anys 1950 (Davies 2007, 111) i ara instal·lat a la torre de l'església d'aquella localitat.

També mereixen menció els almenys tres exemplars de tipologia anglesa que romanen *in situ* al Racó de sa Llenya (Formentera), en un lloc que pareix haver estat l'escenari d'un combat naval en el segle XIX. A més, es coneixen, procedents d'aigües de Formentera, un canó de ferro que ara és de titularitat del Consell d'aquella illa i que es guarda a l'escorxador, així com diversos canons en propietat particular a la zona de Migjorn. Segons informació oral, un número important de canons de ferro trobats a les zones des Trucadors i des Carnatge es varen reaprofitar com a ferralla a mitjans del segle XX. Cal subratllar, que l'interessant conjunt d'armament històric pesat de les Pitiüses resta per ser investigat i interpretat en el seu context històric, sobretot vista la situació de escassetat d'armament que patien les illes tot i ser frontera marítima de l'Imperi espanyol en la lluita, i no només contra els atacs pirates, a la Mediterrània occidental.

BIBLIOGRAFIA I DOCUMENTS

Archivo Histórico Nacional, Estado, Legajo 1.289, n. 4

Archivo Histórico Nacional, Órdenes Militares, Caballeros-Santiago, exp. 2172.

- Archivo Histórico Nacional, Órdenes Militares-Expedientillos, N. 9922
- Archivo Histórico Nacional, Órdenes Militares-Expedientillos, N. 1346.
- AUFHEIMER, H. (1983): *Schiffsbewaffnung von den Anfängen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Rostock.
- CARRIÓN ARREGUI, I. M. (1998): La crisis del siglo XVII y la producción de armamento en Gipuzkoa, *Revista de dirección y administración de empresas* 7, 1-21.
- CÁRDENAS PIERA, E. de (1986): *Expedientes de militares: siglos XVI al XIX*, Instituto Salazar y Castro-CSIC, Madrid.
- CASADO SOTO, J. L. (2006): Barcos para la Guerra. Soporte de la Monarquía Hispánica. en: DE PAZZIS PI CORRALES, M., *Armar y marear en los siglos modernos (siglos XV-XVIII)*, Anejo V. 15-53.
- CASTRO, F. (2005): Arade River Archaeological Complex: Dredges and Archaeology, *International Journal Nautical Archaeology* 34.1, 51-61.
- CELESTINO SOARES, J. P. (1869): *Additamentos aos quadros navaes e epopéa naval portuguesa*, vol. IV, Imprensa Nacional, Lisboa.
- CIPOLLA, C. M. (1965): *Guns, sails and empires. Technological innovation and the Early Phases of European expansion 1400-1700*. Yuma 2002, 6th edition.
- DI CANDIDA, F. R. (1933): "Le artiglierie di Castel Nuovo nei secoli XVI e XVII", *Archivio storico per le province napoletane*, Anno XIX, LVIII (1933).
- DAVIES, M. (ed.) (2007): *Eivissa. Cent anys de llum i ombra*. Eivissa.
- DURO, F. (1876): *Disquisiciones náuticas: conformación, adorno y armamento de naves antiguas*. Madrid.
- ESCANDELL BONET, B. (1994): *Ibiza y Formentera en la corona de Aragón (siglos XIII-XVIII)* I. Mallorca.
- FERNÁNDEZ DURO, C. (1973): *La Armada española desde la unión de los Reinos de Castilla y Aragón* (Madrid 1897; reprint in 9 vol. Madrid 1973)
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, F. (1989): Astilleros y construcción naval en la España anterior a la Ilustración. In: *España y el Ultramar hispánico hasta la Ilustración*. Ciclo de conferencias Noviembre 1987, I Jornadas de Historia Marítima. Madrid. 35-61.
- GÓMEZ PÉREZ, C. (1997): El problema logístico y la operatividad de la Artillería en América, *Militaria. Revista de Cultura Militar* 10, 43-55.
- KAPITÁN, G. (1985): Il relitto A (Roghi) del Capo Graziano di Filicudi, *Bollettino d'Arte* (Archeologia subacquea 2: I, supplemento al n. 29).
- GREEN, J. (1986): The survey and identification of the English East India Company ship *Trial* (1622), *International Journal of Nautical Archaeology* 15.3, 195-204.
- GUILMARTIN, J. F. (1982): The cannon of the Batavia and the Sacramento: early modern cannon founding reconsidered, *International Journal of Nautical Archaeology* 11.2, 133-144.
- GUILMARTIN jr., J. F. (2003): *Gunpowder and Galleys. Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th century*. London.
- KENNARD, A. N. (1986): *Gunfounding and Gunfounders. A Directory of Cannon Founders from Earliest Times to 1850*. London.
- LEWIS, M. (1961): *Armada Guns. A comparative study of English and Spanish armaments*. London.
- LÓPEZ MARTÍN, F. J. (2011): *Esculturas para la guerra. La creación y evolución de la artillería hasta el s. XVII*, Ministerio de Defensa, CSIC, Madrid.
- MARI CARDONA, J. (1981): *Illes Pitiüses II. Els Llibres d'entreveniments*. Eivissa.
- MELERO, M. J. (1993): La evolución y empleo del armamento a bordo de los buques entre los siglos XIV al XIX, *Militaria. Revista de cultura militar* 5, 45-66.
- MEHL, H. (2001): *Schiffs- und Küstenartillerie: Marinegeschütze aus 500 Jahren*. Hamburg.
- zu MONDFELD, W.; BAYERLEIN, A.; KLINGENBRUNN, M. (1988): *Schiffsgeschütze I. 1350 bis 1870*. Herford.
- MUNAR LLABRÉS, S.; MATA MORA, J. (2013): Intervención arqueológica subacuática en el pecio de botafoch, subsidiaria del proyecto de explanas y muelles comerciales al abrigo del dique Botafoch en el puerto de Eivissa (fase desrollada entre el 15 de noviembre de 2011 y el 20 de enero de 2012). *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears* 2012. Palma de Mallorca. 267-274.
- OLES MUÑIDO, F. F. (1968): *La organización naval de los estados mediterráneos y en especial de España durante los siglos XVI y XVII*. Madrid.
- OLES MUÑIDO, F. F. (1971): *La galera en la navegación y el combate I: El buque suelto*. Barcelona.
- PERNAMBUCANO DE MELLO, U. (1979): The shipwreck of the galleon Sacramento – 1668 off Brazil, *International Journal of Nautical Archaeology* 8.3., 211-223.
- RHYNAS BROWN, R. (2005): Seis canhões do século XVI provenientes do Santíssimo Sacramento: uma reestimativa. Six 16th century cannon from the Santissimo Sacramento: A reappraisal, *Navigator* V.1.2, 21-34.
- ROTH, R. (1989): A proposed standard in the reporting of historic artillery, *International Journal of Nautical Archaeology* 18.3., 191-202.
- SÁNCHEZ, José Luís *La época de los tercios* a www.tercios.org.
- SIMAS ALVES DE AZEVEDO, F. (1958): "Armas de Espanha e outras nos canhões do Museu Militar de Lisboa" a *Revista Hídalgua*, 27.
- SOUSA Y FRANCISCO, A. de, 700 años de artillería. Evolución histórica de los materiales de artillería y sus municiones (<http://remilitari.com/guias/artilleria0.htm>)
- TAMAIO DE VARGAS, Th. (1628): *Restauración de la ciudad del Salvador i Baía de Todos-Sanctos en la provincia de Brasil por las armas de Don Phelippe IV el Grande, Rei Cathólico de las Españas i Indias, etc.* Madrid.
- THOMPSON, I. A. (2006): Las galeras en la política militar española en el Mediterráneo durante el siglo XVI, *Manuscripts* 24, 95-124.
- VALDEZ DOS SANTOS, N. (1998): Artillería a bordo. en: *Nossa Senhora dos Mártires. El último viaje*. Exposition catalogue Expo `98. 107-113.
- VICENTE MAROTO, M. I. (2002-2003): Las escuelas de artillería en los siglos XVI y XVII, *Quaderns d'Història de l'Enginyeria* 5, 1-9.
- VOLPICELLA, Scipione (ed.) "Relazione intorno allo stato presente di varie cose del Regno di Napoli de altrui averimenti che occorrono, devendosi adempiere il tutto in conformità degli ordini di Sua Maestà", *Archivio storico per le province napoletane*, IV (1879).

NOTES BREUS

Vigilancia marítima y sistemas de protección litoral durante la Antigüedad Tardía en FORMENTERA. Los puestos de Sa MURADETA y de la TORRE DES PI DES CATALÀ

Ricardo González Villaescusa
Universidad de Niza-Sophia Antipolis

SA MURADETA

Se trata de un yacimiento inédito que fue identificado y descrito por primera vez con ocasión de las prospecciones de finales de los años ochenta (Díes Cusí 1990a). Se encuentra en la punta de sa Muradeta, entre cala de en Baster y Punta Prima, a escasos 500 metros de la torre de vigilancia construida en el último tercio del siglo XVIII (Posadas 1985: 11; 1989: 164-165). Este yacimiento fue incluido en lo que debió ser un sistema de torres de vigilancia de época púnica en el siglo II a. C. (Díes Cusí 1990b: 220), por tratarse de “tradicionales puntos de observación desde épocas antiguas”.

El recinto fortifica una plataforma plana al borde del acantilado situada a una altura de 40 metros sobre el nivel del mar (figs. 1 y 2). El saliente, inaccesible desde el mar por el relieve prácticamente vertical, se protege del único acceso posible desde

Figura 1: Punta de sa Muradeta desde Punta Prima, con indicación de la posición del recinto

tierra adentro por el perímetro de 25 m lineales. En buenas condiciones atmosféricas, desde este punto hay una excelente visibilidad (fig. 3) de toda la costa noreste de Formentera y del final del istmo donde empieza el relieve de la Mola. También controla el espacio marítimo del sureste de la isla de Ibiza (fig. 4) hasta las islas de Espalmador y Espardell y la fachada del acantilado de la Mola (fig. 5).

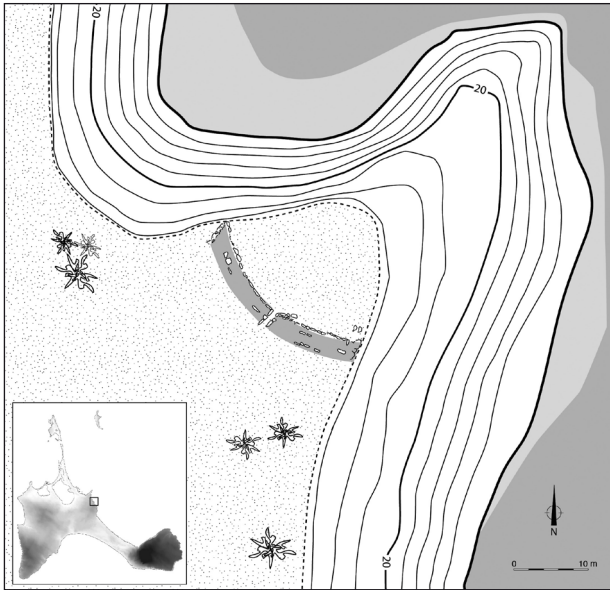

Figura 2. Mapa topográfico de la punta de sa Muradeta y recinto que protege el promontorio

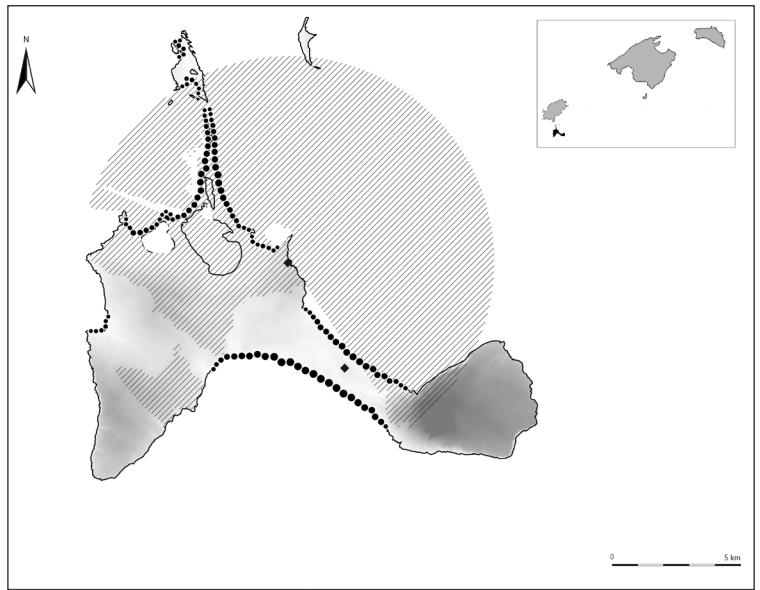

Figura 3. Modelo de visibilidad desde Sa Muradeta con indicación de la posición de Can Blai en el istmo. La costa accesible está indicada con círculos.
© G. Davtian. DAO E. Vidal Ros

El recinto encierra una superficie útil de 70 m² y se construye con una doble hilada de lajas de piedra hincadas en el suelo de forma vertical con un relleno de piedras y tierra. Su anchura tiene un máximo de 2,4 m y un mínimo de 1,7 m (fig. 6). Se construyó adoptando un trazado convexo hacia el interior de la isla (fig. 7), con una abertura central de unos 60 cm de ancho (figs. 7 y 8) en el centro del lienzo. De esta forma se delimitó un espacio fácilmente defendible con un control visual de las costas septentrionales accesibles desde el mar.

Durante las prospecciones de finales de los años 80 se encontraron restos de cerámica que fueron atribuidos a época bajoimperial. Entre esos frag-

mentos destacan dos bases de cerámica común ebusitana. Una de pie anular y 8,2 cm de diámetro y otra no diferenciada de difícil adscripción (fig. 9, 2-3). La primera, sin embargo, permite una catalogación entre las formas de cerámica ebusitana de época tardoantigua. Por su dimensión, puede asimilarse a los cántaros RE-0202a/b “vasos grandes con dos asas”. Con el referente del primero (RE-202a) comparte el resalte moldurado en la inflexión de la pared que descende hacia la base y la moldura del pie. En 2014 se encontró en superficie un fragmento de boca moldurada (fig. 9, 1) que por el diámetro de 8,5 cm también puede incluirse en la misma serie RE-202. Estas formas se encuentran en contextos funerarios de finales del siglo III o del siglo IV d. C., en ocasiones asociadas a monedas del emperador Constantino I, sin sobrepasar nunca el siglo V d. C. (Ramon 1986: 16-17, fig. 7, 1-2; 2008: 574-566, fig. 1, 6-7).

Por la posición topográfica, sus reducidas dimensiones, el gran espesor del lienzo y la pequeña dimensión del único acceso, Sa Muradeta solo puede tener una funcionalidad de carácter defensivo y de vigilancia marítima. La proximidad de la torre vigía del siglo XVIII, a menos de 500 m a vuelo de pájaro, y el determinismo geográfico de una defensa costera premoderna confirman esta función.

Figura 4. Torre de Punta Prima con Ibiza al fondo y la isla de Espardell a la derecha de la imagen desde Sa Muradeta.

Figura 5. La Mola desde Sa Muradeta

Los hallazgos cerámicos de superficie que apuntan a una cronología tardoantigua pueden permitir relacionarlo con el mismo ambiente de inseguridad que impulsó la construcción de Can Blai. Aunque las visitas al lugar y los modelos de visibilidad demuestran que no existe conexión visual directa, el asentamiento pudo ser complementario del fortín para controlar las costas del noroeste de la isla.

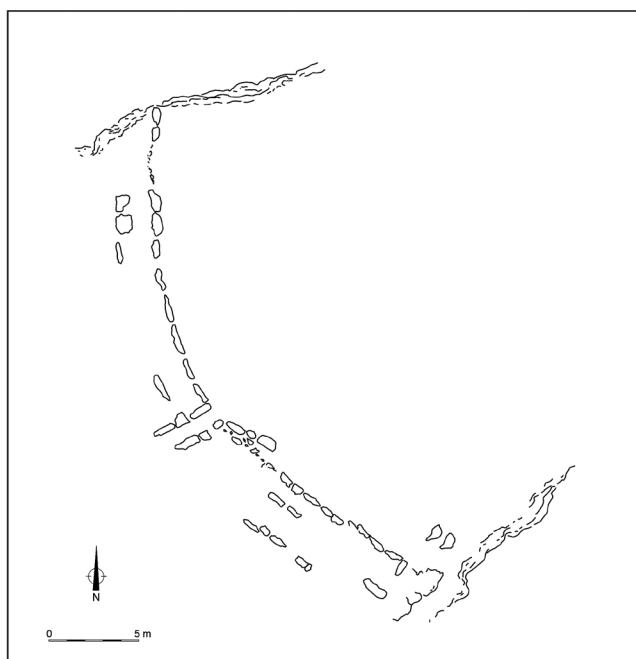

Figura 6. Planimetría del recinto fortificado de Sa Muradeta según E. Díes Cusí (1990a)

TORRE DES PI DES CATALÀ

Un ejemplo similar en la misma isla de Formentera es el de la Torre des Pi des Català. Esta torre vigía también forma parte del sistema de vigilancia y de defensa activa del litoral instaurado desde 1762 (Posadas 1985: 11; 1989: 164-165). Una visita realizada en 2014 permitió identificar que la torre se asienta sobre un muro circular de unos 40/50 cm de espesor (fig. 10 y 11), en torno al cual abundaban los restos cerámicos antiguos, especialmente los fragmentos de ánforas

Figura 7. Acceso central y lado occidental del recinto de Sa Muradeta

ebusitanas. De entre los cuantiosos restos agrupados en pequeños montones acumulados por los curiosos que visitan la torre, dos de ellos aportaban un indicio cronológico. Un fragmento de borde de un plato de cerámica africana A tardía de la forma Hayes 31 (fig. 9, 4) puede fecharse en el siglo III d. C., mientras que un borde de cerámica común ebusitana (fig. 9, 5) perteneciente a un cuenco de la forma RE-0816a de medianas dimensiones propio de esa misma centuria (González Villaescusa 1990: 55, fig. 33-34) o de la primera mitad del siglo IV d. C. (Ramon 1986: 32; Ramon 2008: 571).

El modelo de visibilidad desde este punto es complementario al de Sa Muradeta, aunque en este caso en la costa sur. Toda la costa meridional accesible desde el mar es visible desde Torre des Pi des Català: desde la playa de Migjorn hasta las primeras estribaciones de la Mola en Caló des Mort (fig. 12).

Figura 8. Acceso central del recinto de Sa Muradeta

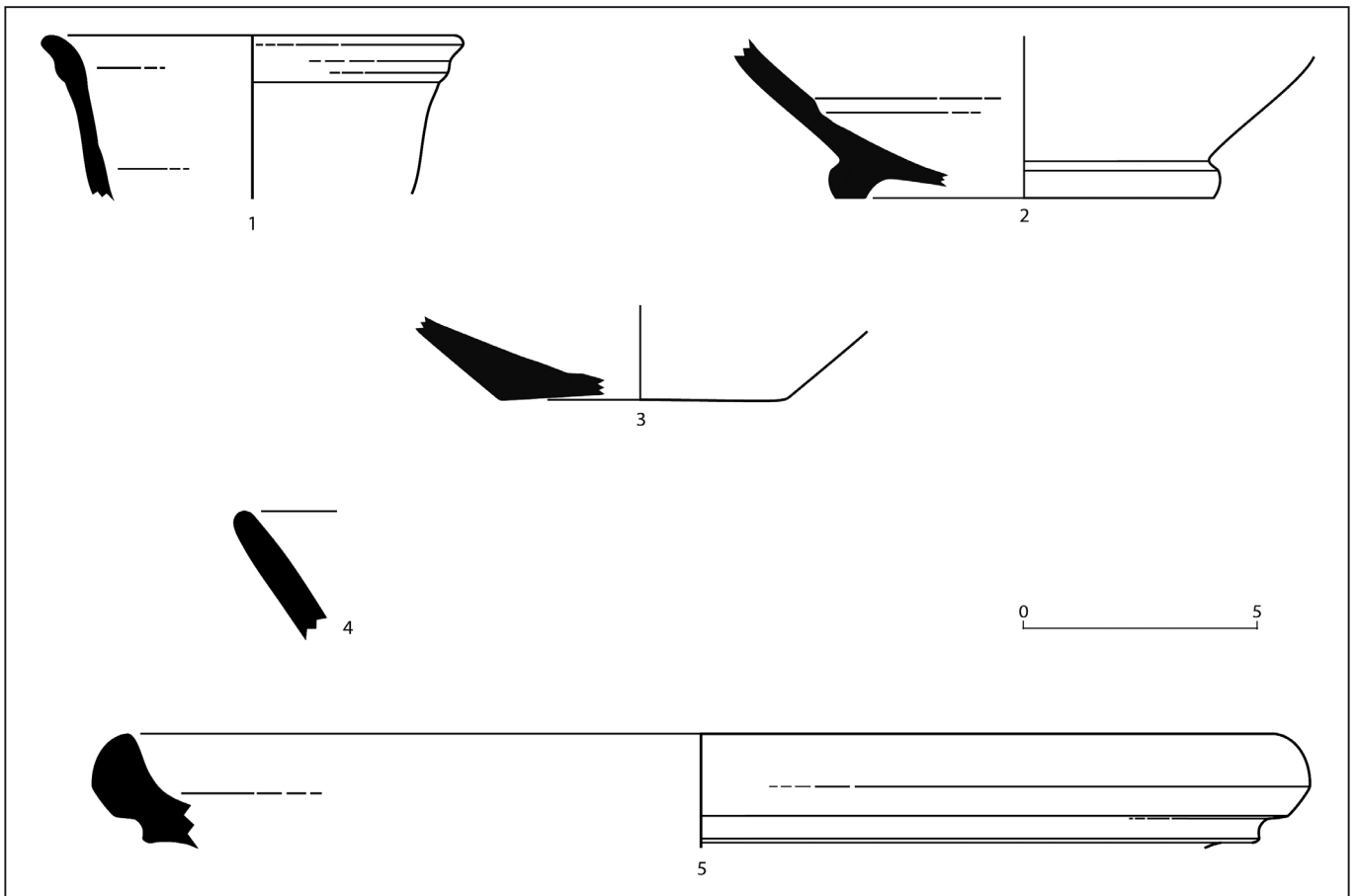

Figura 9. Cerámicas encontrados en superficie en Sa Muradeta y Torre des Pi des Català. 1. Boca moldurada de un cántaro de dos asas. 2 y 3. Bases de cerámica común ebusitana. 4. Borde de plato de la forma Hayes 31. 5. Boca de cuenco de la forma RE-0816a. DAO: E. Vidal Ros

Figura 10. Torre des Pi des Català sobre los restos de un muro antiguo

Figura 11. Detalle del muro bajo la construcción de la Torre des Pi des Català del siglo XVIII

DISCUSIÓN E INTERPRETACIÓN

Para establecer los modelos de visibilidad hemos seguido las recomendaciones de E. Díes (1990b: 215)¹, aunque las distancias han sido ligeramente reducidas para la construcción de nuestros modelos con radios de 5 y 8 km. Sus implicaciones serán desarrolladas más adelante, en una futura publicación.

Sa Muradeta se trata de un asentamiento de vigilancia costera que en el actual estado de la investigación debe ponerse en relación con el mismo sistema que pudo originar al *castellum* de Can Blai (Fernández y González Villaescusa, en este mismo número). Ambos pudieron formar parte, de un sistema más global con otros puestos de vigilancia, tanto en Ibiza como en Formentera. En la primera referencia bibliográfica que se hizo de Sa Muradeta, el sitio fue integrado en el sistema púnico de vigilancia del siglo II a. C. (Díes Cusí 1990b: 220), pero los restos cerámicos hallados en superficie no pueden retrotraerse a fechas anteriores al siglo III d. C. Es posible que el recinto lo sea también de esa misma época, lo que no se contradice con la posibilidad de que pudiera representar un punto de vigilancia anterior puesta de manifiesto por E. Díes. Las condiciones del medio físico y los límites tecnológicos de las sociedades premodernas hasta el primer decenio del siglo XVII², conllevan (como vemos en el caso de Punta Prima – Sa Muradeta, y especialmente en el de la Torre des Pi des Català) que la elección del puesto de vigilancia difiera poco de una época a otra. Quizá, y por esa misma razón, un mínimo desplazamiento de la elección del puesto de vigía de época púnica, romana o medieval,

1 “Hasta la invención del catalejo, la distancia entre torres de vigilancia no podía exceder de los diez kilómetros, siendo entre seis y nueve la más segura en previsión de posibles brumas o calimas que distorsionan la capacidad de observación”.

2 Cuyo hito viene marcado en 1609, cuando Hans Lippershey patentó el catalejo y publicó sus resultados. Galileo encontró su primera aplicación, regalando un primer ejemplar al dux de Venecia con una clara intención defensiva “*Without surrounding walls to defend it against invasions from the sea, Venice would find the spyglass critical for defence. Spotting enemy ships two hours earlier, the Doge could send a fleet to repel any aggressor out in the ocean, far from homes and families*”. Solo más tarde, Galileo dirigiría su catalejo hacia el cielo (Padamsee 2002: 466).

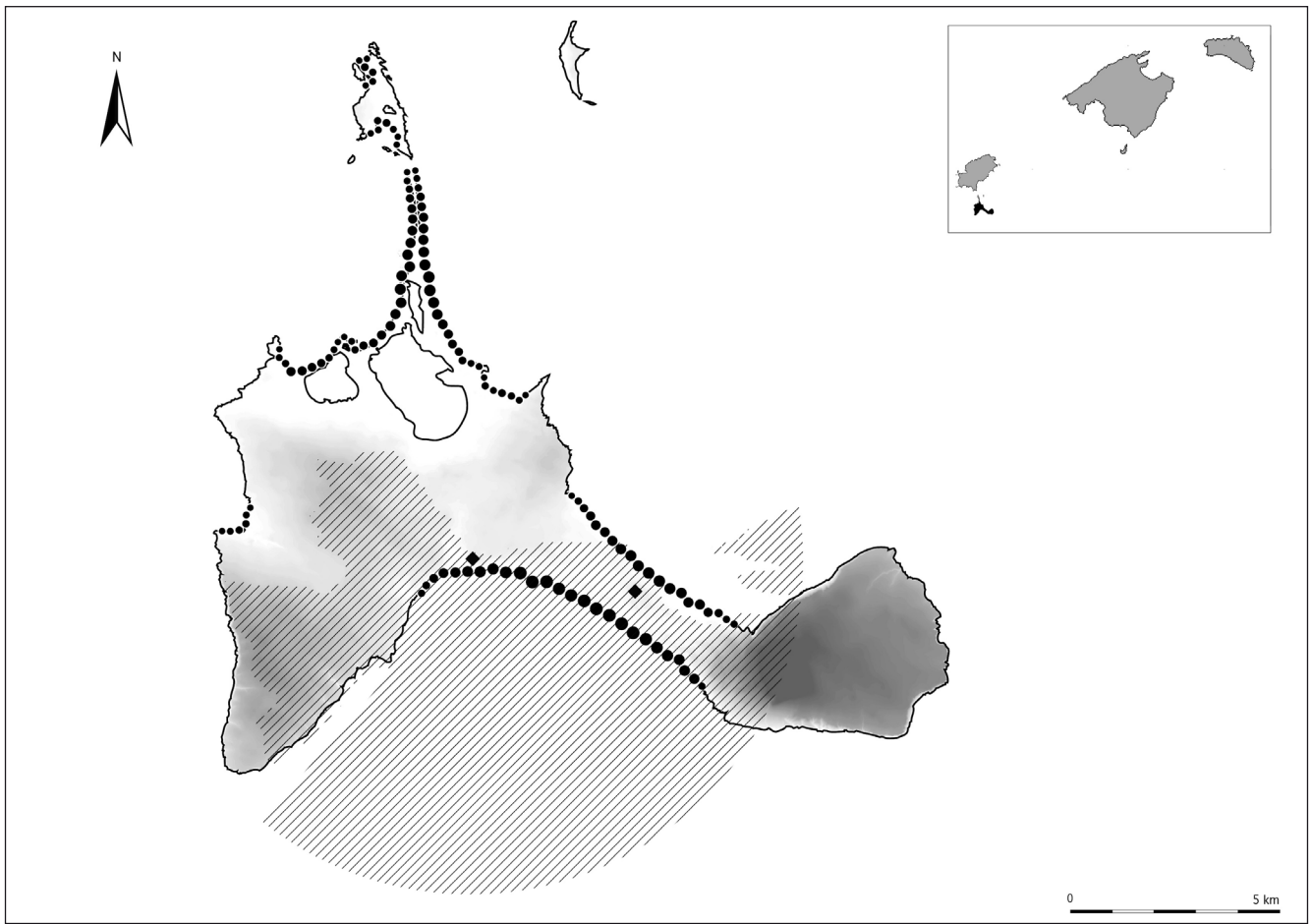

Figura 12. Modelo de visibilidad desde la Torre des Pi des Català con indicación de la posición de Can Blai en el istmo. La costa accesible está indicada con círculos. © G. Davtian. DAO E. Vidal Ros

puede generar otro asentamiento próximo que desconocemos.

Sa Muradeta y Torre des Pi des Català parecen haber funcionado de manera sincrónica y responden a una misma intención de controlar las costas accesibles desde el mar. Es posible que formen un único sistema de vigilancia al que se sumaría el de Can Blai, o propiciado por el fortín, aunque en este caso de disuasión y presencia en la costa más vulnerable frente a una eventual invasión. De ser cierto que forman parte un sistema integrado puede plantearse la existencia de otros asentamientos que respondan a la misma funcionalidad en Formentera y en Ibiza, aunque por el momento no disponemos de datos que lo confirmen. Si a sí fuera, habrá que buscarlos en aquellos puntos topográficos especialmente aptos por el relieve y en aquellos en que la costa permite un acceso a la isla, como en Cala Saona, por el oeste.

BIBLIOGRAFÍA

- DÍES CUSÍ, E. (1990a): *Programa de preservación de yacimientos arqueológicos de las Pitiusas*, Ibiza.
- (1990b): “Viabilidad y finalidad de un sistema de torres de vigilancia en la Ibiza púnica”, *Saguntum*, 23, 213-214.
- FERNÁNDEZ, J. H.; GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R.: “Can Blai una fortificación tardoantigua de vigilancia costera en Formentera. Primeros resultados”, (en este mismo número).
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1990): *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III d. de C. en Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, 22, Ibiza.
- PADAMSEE, H. S. (2002): *Unifying the Universe: the Physics of Heaven and Earth*, Institute of Physics Publishing, Bristol-Philadelphia.
- POSADAS LÓPEZ, E. (1985): *Torres de defensa*, Consell Insular d’Eivissa i Formentera, Ibiza.
- (1989): *Torres y piratas en las islas Pitiusas*, Consell Insular d’Eivissa i Formentera, Ibiza.
- RAMON, J. (1986): *El baix Imperi i l’època bizantina a les illes Pitiuses*, Consell Insular d’Eivissa i Formentera, Ibiza.
- (2008): “La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía”, in D. Bernal y A. Ribera (eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, pp. 563-583.

La colección ebusitana en el Museu de PREHISTÒRIA de València

Carlos Gómez Bellard

Universitat de València

Raquel Rodríguez Muñoz

Universitat de València

La colección de la que aquí nos ocupamos, conservada actualmente en el Museu de Prehistòria de València, está compuesta en su mayoría, por el conjunto de materiales que la viuda de D. Arturo Pérez-Cabrero, Dña. Dolores Adrover, conservaba tras la muerte de este investigador. En su origen, esta colección era mucho más numerosa, pero cuando falleció Pérez-Cabrero, el Museo Arqueológico de Ibiza adquirió una gran parte de la misma, conservando únicamente la familia este lote. En 1930 la Diputación de Valencia lo compró a su viuda por la cantidad de 1250 pesetas, gracias a la mediación de D. Luis Pericot. El inventario efectuado entonces recogía 212 piezas, aunque actualmente, una vez completado el catálogo, sabemos que la colección es más numerosa, y suma 303 entradas (Rodríguez Muñoz y Gómez Bellard: e.p.)

Siete años más tarde, en 1937, la Diputación de Valencia se hizo con un conjunto de 16 terracotas púnicas ibicencas, pertenecientes al erudito alicantino D. Francisco Martínez y Martínez, el cual las compró, a su vez, en el mercado de antigüedades (Picard 1972: 81). Finalmente debemos hacer mención a la donación, en 1956, por parte del que fuera director del SIP entre 1950 y 1982, D. Domingo Fletcher, de un huevo de avestruz decorado, lo cual hace que el conjunto de piezas de la colección sea extraordinario y muy interesante (Fletcher 1974: 188). Actualmente, parte de la misma se puede visitar en la sala de colonizaciones del Museo de Prehistoria de Valencia (Lám. I)

Figura 1: Huevo de avestruz decorado

El personaje protagonista de esta colección, D. Arturo Pérez-Cabrero Tur, nace en Ibiza el 13 de julio de 1870. Después de pasar sus primeros años de infancia en la isla, se traslada a Madrid y Barcelona, como consecuencia de los cambios de destinos de su padre, que era militar, donde amplía sus estudios. Nuevamente en Ibiza, tras la muerte de su padre, colaboró con diversos semanarios como “La Bandera de Ibiza”, “El Coco” o “La Gaviota”, así como con algunos periódicos locales, como “El Diario de Ibiza” (con el que siguió colaborando en

Lámina I. Foto Museu de Prehistòria de València. Autora: Monica Marras

épocas posteriores), “El Correo de Ibiza” o “El Porvenir” (Planells 1984: 15-16).

En septiembre de 1898, y después de haber estado como voluntario en Cuba, ocupó el cargo de Oficial de la Administración Depositaria de Hacienda, siendo nombrado en 1899 Secretario del Ayuntamiento de la ciudad ibicenca, actividad que desarrollaría hasta su fallecimiento en 1916. Desde este lugar contribuyó a mejorar la ciudad, dotándola de alumbrado eléctrico, terminando las obras del puerto o creando una red marítima de comunicación con la ciudad condal, entre otras cosas. Ello le sirvió para que el Ministro de Marina le otorgara la Cruz del Mérito Naval (*El Arqueólogo Modernista*, Diario el Mundo, 9 de marzo de 2010; Planells 1984: 17).

El 1 de septiembre de 1903, D. Arturo Pérez-Cabrero reunió a una serie de amigos en casa del diputado y periodista Bartomeu Rosselló Tur. Allí germinó la idea de crear la Sociedad Arqueológica Ebusitana con el fin de dar protección a todos los hallazgos que se iban produciendo en la isla

pitiusa. A su vez, se decidía organizar y financiar excavaciones que sirvieran para documentar el pasado arqueológico de la isla. No en vano, los descubrimientos que se estaban produciendo en Cartago, Cerdeña o Malta, así como en Villaricos y el área de Los Alcores, ya en la Península Ibérica, debieron influir en esta iniciativa. La Sociedad Arqueológica Ebusitana quedó oficialmente constituida el 1 del mes siguiente con 35 socios, ubicándose su sede en el nº 10 de la Plaza de la Constitución. Su Dirección se ofreció a D. Juan Calvet y Juan, que, debido a su avanzada edad, declinó el ofrecimiento. De este modo, el cargo se volvió a ofrecer a D. Juan Román y Calvet, que, tras su aceptación, pasa a convertirse en el primer Director de la SAE. D. Arturo Pérez-Cabrero fue nombrado Vicedirector, pasando a dirigir las distintas campañas de excavaciones que se realizarán. Estas intervenciones se iniciaron tan sólo dos días después de la reunión celebrada en casa de Bartomeu Rosselló, en la finca de Can Francesquet (posteriormente Can Partit), concretamente en un hipo-

Lámina II. Foto Museu de Prehistòria de València

geo próximo a la casa, en el Puig des Molins, cuyo propietario era familiar del propio Pérez-Cabrero. Su trabajo más destacado fue la excavación regulada de la necrópolis púnica ibicenca por excelencia, pero además realizaron actuaciones en otros lugares cercanos a la ciudad, como la Marina de les Monges, Puig d'en Valls y Talamanca, así como la necrópolis rural de Sa Barda, en San Agustín. Así mismo, parece ser que por estas fechas se comienzan a registrar numéricamente los hipogeos y se crea un *libro-inventario* de entrada, aspectos estos que han ayudado a que se hayan podido determinar la procedencia exacta de muchos objetos (Fernández 1992: 34-35; Tarradell 1974: 244, 249-250; Tarradell y Font, 1975: 33).

El 8 de abril de 1907, el entonces Presidente de la Sociedad Arqueológica Ebusitana ofreció ceder al Estado las competencias del Museo Arqueológico de Ibiza, así como la creación de una Fundación para protegerlo. El Estado acepta por Real Decreto de 9 de septiembre, encargándose de la custodia del Museo, ubicado en unos edificios

cedidos por el Ayuntamiento en la Plaza de la Catedral, a D. Rafael Vidal y García, miembro del Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, a la par que se creaba una plaza de Conservador del Museo y de la necrópolis que pasa a ocupar Pérez-Cabrero (Fernández 1992: 35-36). Debemos de tener presente que el continuado trabajo de campo que se venía produciendo desde la creación de la Sociedad en diversos puntos de la isla (Puig d'en Valls, Illa Plana y Es Culleram) así como en la necrópolis de la ciudad, el Puig des Molins, permitió recuperar una gran cantidad de material que desbordaba la actividad de la incipiente sociedad (Planells 1984: 16).

El mismo año de la muerte de D. Juan Román y Calvet, tuvo lugar en Palma de Mallorca la Exposición Balear de Antigüedades, en la que D. Arturo Pérez-Cabrero participó activamente, lo cual le valió la concesión de la medalla de oro (Planells 1984:17). Durante esos años como investigador de la arqueología ibicenca publicó varios libros. Así, en 1909 ve la luz "Ibiza: arte, arqueología, agri-

cultura, comercio, costumbres, historia, industria, topografía. Guía del turista”. Dos años más tarde publica “Ibiza Arqueológica” así como “Historia del Museo Arqueológico de Ibiza”, y en 1913 se edita “Arqueología Ebusitana”. A su vez, extiende su colaboración a varios periódicos catalanes y madrileños. Es menester resaltar también su cargo como Académico en la Real Academia de la Historia.

Pero los trabajos de recuperación y conservación en la isla no impidieron que en 1909 se iniciara un episodio de expolio que afectará a todos los yacimientos de la isla, pero, de modo más directo, a la necrópolis del Puig des Molins. Esto se produjo como consecuencia de la gran cantidad de hallazgos que se estaban produciendo en dicha necrópolis a raíz de las intervenciones reguladas llevadas a cabo por la Sociedad, que *despertó el interés y la codicia*, lo que trajo como consecuencia la creación de diversas colecciones particulares que, afortunadamente, han acabado en organismos públicos (Tarradell 1974: 245). Tal es el caso de la importante colección que formó D. Antonio Vives Escudero, numismático y Catedrático de la Universidad Complutense de Madrid, que actualmente se conserva en el Museo Arqueológico Nacional, organismo al que la vendió en 1921, tras ser indemnizado cuando se resolvió el juicio a favor de D. C. Román.

Hay que destacar igualmente la colección del anticuario D. José Costa Ferrer “Picarol”, actualmente en el MAC, la creada por el pintor Santiago Rusinyol en su casa de Sitges, la recogida por Mulet en Palma o la de Miguel Martí Esteve, que se encuentra en el Servicio de Investigaciones Arqueológicas Municipales de Valencia.

La concesión por parte del Estado de permisos para excavaciones a particulares y coleccionistas, que ellos pagaban, fue la causa principal del descontrol producido en esos años, en los que se llegaron a crearse agrupaciones de obreros especializados en la necrópolis que vaciaban los enterramientos, llegando incluso a pasar de unos a otros por medio de agujeros que hacían en los laterales de los hipogeos. El pleito interpuesto en 1913 por Vives Escudero a raíz de las intervenciones emprendidas también en la necrópolis por C. Román, en un intento de salvar el yacimiento de

los expolios, trajo como consecuencia la paralización de las excavaciones en 1914, lo cual no impidió que clandestinamente se siguiera saqueando el cementerio púnico (Tarradell, 1974: 245-246).

D. Arturo Pérez-Cabrero falleció el 13 de julio de 1916, el mismo día que cumplía 46 años de edad (Planells, 1984: 17). Una lástima, ya que no pudo ver el reinicio de las actuaciones en la necrópolis del Puig des Molins por parte de D. Carlos Román en 1921, tras la finalización del pleito contra D. Antonio Vives, algo que, como miembro de la Sociedad, le hubiese llenado de satisfacción.

LOS MATERIALES DE LA COLECCIÓN

Los materiales que componen esta colección parecen proceder, en su mayoría, de la necrópolis del Puig des Molins, el yacimiento que, como es conocido, ha sufrido el mayor expolio de todos los yacimientos de la isla pitiusa. Esta cuestión no es absolutamente segura, pero, debido a que Pérez Cabrero estuvo excavando en esta zona de enterramientos, estamos convencidos que estos materiales, a excepción de los correspondientes a la colección Martínez y Martínez (algunas terracotas proceden de Es Culleram, Lám. II) y el huevo de avestruz donado por Fletcher, estuvieron originariamente formando parte de enterramientos de la necrópolis fenicio-púnica y romana ibicenca.

Dicha excepción la debemos hacer extensible a un cuenco de paredes finas (Nº. 4706 del catálogo) y a una jarrita de African Red Slip Ware (Nº. 4739), que procederían de la necrópolis de Sant Antoni de Portmany.

A pesar de la descontextualización de los mismos, a la que ya hemos hecho alusión, y haciéndolo extensible a todos los ámbitos culturales que evidencian los materiales, recogemos al respecto una cita que creemos refleja de un modo muy acertado la necesidad del estudio de una colección como ésta: las figuras y demás objetos depositados en las tumbas participan de la elipsis simbólica característica de la cultura fenicia que obliga al ejercicio casi imposible de conocer el prácticamente desaparecido fondo mítico/religioso que se esconde tras ellos (López Pardo 2004: 495).

De manera sintética, la colección está actualmente compuesta por:

Cerámica púnica:
Jarras Eb. 12, 13 y 29
Urnas Eb. 61
Platos de pocillo, cuencos y páteras
Lucernas de dos picos
Vasos biberón
Ungüentarios
Además:
16 terracotas
Vasos de pasta vítrea
Cuentas de collar, aretes, anillos, amuletos, campanillas, navajas de afeitar, espejos

Cerámica griega.
Los léцитos son muy abundantes, ya publicados por G.Trías en 1967; hay además dos páteras y 16 lucernas áticas inéditas.

Cerámica romana:
Cerámica común
Lucernas
Paredes finas (publicada en su mayoría por F. Mayet en 1975
Un askos de TSA
Ungüentarios de cerámica y vidrio

Cerámica islámica:
Dos jarritas, una olla, dos candiles

Se trata, en resumen, de un conjunto muy representativo del Puig des Molins, tanto desde el punto de vista de la cronología como de la variedad tipológica presente en los ajuares. A lo largo de varias décadas, sólo se publicaron sin embargo aquellas piezas consideradas más representativas, en particular las terracotas y la cerámica griega, y más recientemente algunos amuletos. Afortunadamente el catálogo integral ha sido completado hace escasas fechas y su publicación por parte del Museu de Prehistòria de València está prevista próximamente.

BIBLIOGRAFÍA

- FERNÁNDEZ, J. H. (1992): *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*. TMAI. 28-29. Ibiza.
- FLETCHER VALLS, D. (1974): *Museo de Prehistoria de la Diputación Provincial de Valencia*. Publicaciones del Círculo de Bellas Artes. Valencia.
- LÓPEZ PARDO, F. (2004): "Humanos en la mesa de los dioses: la escatología fenicia y los frisos de Pozo Moro", en GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.): *El mundo funerario*. Actas del III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios (Guardamar del Segura, 3 a 5 de mayo de 2002). Alicante. 495-538.
- MAYET, F. (1975): *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*. Paris.
- PICARD, C. (1972): "Figurines de Terre cuite de Musée de Prehistoire de Valencia". *Arch Prehist. Lev. XIII*. Valencia. Diputación de Valencia. 8-72
- PLANELLS FERRER, A. (1984): *Ibiza y Formentera: ayer y hoy*. Barcelona.
- RODRIGUEZ MUÑOZ, R.; GÓMEZ BELLARD, C.- (e.p): *La colección ebusitana en el Museu de Prehistòria de València*, SIP, Valencia
- TARRADELL, M. (1974): "Ibiza púnica: algunos problemas actuales". *Prehistoria y Arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona. 243-267
- TARRADELL, M.; FONT, M. (1975): *Eivissa cartaginesa*. Biblioteca de cultura catalana. 13. Ed. Curial. Barcelona.
- TRÍAS, G. (1967): *La cerámica griega de la Península Ibérica*. The William L. Bryant Foundation. Valencia.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

AA.VV (2017): Com si el llamp de sol fos el rostre de Muğāhid... Jornades d'estudi en commemoració del mil·lenari de la integració de les illes a la Taifa de Dénia. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 75 Eivissa, 151 pàgs. Amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

Els esforços arqueològics dels últims anys s'han reunit en aquest llibre, que és el resultat de la commemoració d'un important esdeveniment històric, els mil anys de la conquesta de les Illes Balears, aleshores conegudes com a les Illes Orientals d'al-Àndalus, per la taifa de Daniya. Una commemoració que va contar amb la col·laboració del Museu Arqueològic de la ciutat de Dénia, la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Dénia i el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, inclosa dins dels actes que a Dénia es venien desenvolupant des de 2023 i que varen culminar el 2015 per celebrar el Mil·lenari de la Taifa de Daniya. A l'illa d'Eivissa, la commemoració va tenir forma de jornades d'estudi, organitzades entre els dies 19 i 23 d'octubre de 2015, i varen tindre lloc al Museu Monogràfic del Puig des Molins, sota

el títol Yabisa i Faramantira en l'Imàrat Dàniyya.

Les darreres investigacions arqueològiques e històriques concentrades en aquest llibre constaten de forma irrefutable les més que evidents relacions entre Daniya i les illes pitiuses al llarg de tota l'era islàmica i la importància que ambdues, i sobretot els seus ports, tenien dins de les rutes comercials entre els musulmans assentats a la Península Ibèrica i l'Orient Mitjà. Aquesta obra reflexa com, entre altres, es pot documentar la presència d'exportacions ceràmiques procedents de les terrisseries de la Daniya islàmica durant els segles XII i XIII als registres arqueològics de la propera Yabisa. Durant l'era andalusí es van mantenir impressionants llaços comercials, polítics i culturals, i sense dubte, els seus ports van ser les dues primeres escales d'una llarguíssima travessia marítima, plena de perills i inconvenients que va unir a Al-Àndalus amb l'Orient Mitjà, que tenia a Alexandria com a final de ruta.

Es tractava d'una data que no es podia deixar passar, tal i com ja s'havia fet l'any 2014 amb la remembrança del 900è aniversari de la croada pisanocatalana a Eivissa i Formentera.

El primer article, *Revisant el passat, mil anys després*, signat per Guillem Rosselló Bordoy, analitza l'estat de la qüestió de la situació de les Illes Balears en el convuls segle XI, una època de lluita constant entre musulmans i cristians. Un complicat tauler d'escacs que l'expert en estudis àrabs i islàmics tracta d'aclarir o al menys clarificar.

En *El poder més a prop. Daniya i Yabisa (segle XI)* Antoni Ferrer Abárzuza, centra les seves investigacions en els aspectes polítics de la qüestió, en la pròpia estructura i funcionament intern de la taifa de Dénia i en l'important paper que les, fins aleshores, perifèriques illes d'Eivissa i Formentera varen tindre durant el domini de

Muğāhid, i quals varen ser les veritables conseqüències de la incorporació d'aquestes illes a la taifa.

La mar de Dénia i d'Eivissa als segles XI i XII. Singladures de comerç, de devocions i de saviesa, de Josep A. Gisbert Santonja, analitza en profunditat els importants llaços comercials, que varen portar la prosperitat econòmica entre ambdós ports, aprofundint en la connexió marítima que es pot detectar tant en el registre arqueològic com en els textos i documents contemporanis conservats.

L'últim article de *Com si el llamp de sol fos el rostre de Muğāhid, Ceràmiques de les terrisseries de Madinat Daniya i de la Mediterrània a Eivissa durant els segles XI-XII*, de Josep Vicent Lerma, Josep A. Gisbert i Josep Marqués, és el resultat d'un experiment científic on els tres arqueòlegs posen a disposició una àmplia experiència en manufactures terrisseres de ceràmiques andalusines a la llum dels darrers estudis e investigacions. Parlem d'una selecció de peces procedents del fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, que corroboren les seues similituds amb peces aparegudes a Dénia i a la resta del territori d'influència de la taifa. Nombroses peces fabricades a Dénia s'han trobat en les excavacions documentades tant a la ciutat d'Eivissa com a la resta de jaciments rurals de l'illa. Aquest trànsit exportador de ceràmica es va identificar arqueològicament fins al moment de la conquesta cristiana d'aquesta part de la Mediterrània.

COSTA, Joan y AMANDA TUR, Cristina. Flors 101 Flores d'Eivissa i Formentera. Editat per Bàlvia Postals. 214 pàgs. amb fotografies en color. Eivissa, 2017.

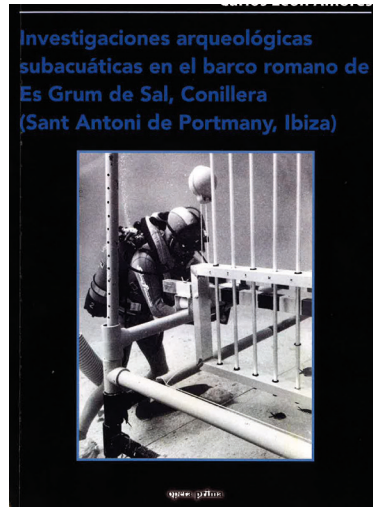
El fotògraf Joan Costa i la periodista Cristina Amanda Tur (CAT) són els

autors d'aquest curiós llibre titulat 'Flors 101 Flores d'Eivissa i Formentera', una combinació d'impactants imatges d'elements florals de les illes Pitiüses, degudament acompanyats amb textos explicatius destinats a apropar-se al coneixement dels elements vegetals recollits a l'obra. Cadascuna de les flors fotografiades va acompanyada d'una fitxa, amb les dades més representatives i identificatives de l'espècie. Es tracta d'un treball colorista i molt delicat que té cura de donar rellevància a un patrimoni natural de les Illes Pitiüses moltes vegades oblidat. Les flors són un dels elements naturals més visibles de les illes, elements efímers nascuts per alegrar els camps durant uns pocs dies, però sens dubte un dels recursos naturals més fotografiats i comentats. Els autors han seleccionat algunes de les plantes més representatives i cridaneres dels camps, els boscos, les dunes i els penya-segats pitiüesos, alguns d'ells endèmics i exclusius del nostre patrimoni cultural, autèntics símbols dels valors naturals de les illes, que s'han adaptat i són capaços de sobreviure en ambients extrems, aferrades a les roques o castigades per els elements naturals (vent, sol, sorra, etc.) i sobre tot per l'acció de l'esser humà.

L'obra té un marcat caràcter divulgatiu, però és més que evident el seu valor estètic, per aquesta raó, cadascuna de les seves peces florals ha estat fotografiada amb una tècnica d'apilament d'imatges que permet realitzar una seqüència des de diferents punts d'enfocament i que, finalment, s'uneix a una única foto que destaca perquè mostra la flor enfocada al mil·límetre, amb tot detall. Una feina molt cuidada que és especialment important si tenim en compte la inestimable labor

de rescatar aquest llegat, un patrimoni i una nomenclatura que no s'ha de perdre.

LEÓN AMORES, Carlos (2016): *Investigaciones arqueológicas subacuáticas en el barco romano de Es Grum de Sal, Conillera (Sant Antoni de Portmany, Ibiza).* Madrid, 2016. *Opera Prima*, Edición personal. 154 pàgs. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

El vaixell romà de Grum de Sal va ser descobert pel Dr. Benito Vilar-Sancho, bussejador aficionat el 1960. Es tracta de les restes d'un mercant romà carregat amb àmfors de salaó i que es va enfonsar al segle II dC, quan navegava des de les costes de l'actual Portugal cap a la Mediterrània oriental i que es troba a uns vint metres de fondària. En un primer moment, es va localitzar un camp d'àmfors disperses a la zona coneguda com Es Racó des Grum de Sal, situat a la part sud-est de l'illa de Conillera. Des d'aquest moment s'han vingut realitzant diferents prospeccions arqueològiques en la zona que han donat resultats sorprenents, encara que, malauradament també ha estat un derelict molt castigat pel saqueig i l'espoliació del jaciment, que ha continuat fins dates recents. En aquest llibre, l'arqueòleg subaquàtic Carlos León fa una interpretació de les restes del vaixell mitjançant les investigacions que ell mateix, com a responsable de l'estudi i interpretació de

les restes del casc de la embarcació, ha realitzat coordinant a un equip d'arqueòlegs, restauradors i especialistes en construcció naval.

Il·lustrat amb nombroses planimetries, fotos, croquis i dibuixos, Carlos León interpreta, quadern a quadern i clau a clau, les restes d'aquesta nau destinada a solcar la Mediterrània, reconstruint el seu casc, la seva forma de construcció i, sobretot, el seu enfonsament.

Es tracta, en definitiva, d'un treball important, per donar a conèixer un dels derelictes més importants localitzats a les aigües pitiüses, un vaixell que ha proporcionat un abundant material arqueològic. La carrega del mercant estava composta quasi exclusivament per material amfòric d'una cronologia de finals de la República i que contenien salsa de peix i segurament altres de vi. Tota la informació proporcionada per aquest estudi, ha aconseguit aclarir elements claus per a la comprensió de la estructura del vaixell i els motius pels que va arribar al seu tràgic final.

RIERA COSTA, Margarita (2016). *Història de la Comandància Militar de Marina de Ibiza y Formentera 1751-2016.* Editorial Mediterrània Eivissa. 408 pàgs.

Aquesta és la primera obra que es dedica íntegrament a la història de la Comandància Militar de Marina entre els anys 1751 i 2016. L'autora, Margarita Riera Costa, assenyala que es tracta d'una obra tractada des d'un punt de vista diferent a com normalment s'hauria encarat una obra d'aquestes característiques, ja que ella «no és historiadora, ni escriptora, ni investigadora professional». El que sí ha exercit és una labor absolutament encomiable dins de la susdita institució on va començar a treballar en l'any 1966. Allà, com a secretària de la Comandància de Marina, va començar la seva labor d'ordenació de la immensa quantitat de documentació generada i emmagatzemada al llarg dels seus gai-

rebé 300 anys de vida. Un treball que va arribar fins i tot a retardar la seva edat de jubilació, i que la va dur a visitar altres arxius de temàtica paral·lela com l'Arxiu Naval de Cartagena i l'Arxiu General de la Marina Álvaro de Bazán, a Ciudad Real, a la recerca de més informació. Indubtablement tot aquest esforç no podia caure en sac trencat i afortunadament ha adquirit format de llibre.

El resultat de tots aquests esforços és una obra que repassa minuciosament la història naval de les illes Pitiüses des de la creació dels departaments marítims, la primera ordenança general dels quals és de temps del rei Felipe V, les successives ordenances generals de l'armada, destacant les de Carlos III i Fernando VI. Una rigorosa documentació que il·lustra com es va forjar la base de l'administració marítima i les diferents entitats que van néixer per a aquest fi.

El llibre, exhaustiu en el tractament de la documentació conservada, és una gran base documental per a altres estudis i recerques vinculades. Alguns dels documents permeten, entre altra molta informació, conèixer el nombre exacte de persones vinculades al treball en el mar des de 1859 a Eivissa i Formentera, presenta el registre d'unes 6.000 embarcacions que en un moment o un altre van solcar les aigües pitiüses, recull important informació sobre els viatges d'algunes d'aquestes naus a Amèrica, i permet

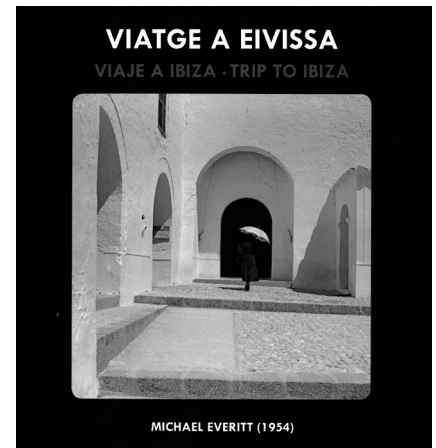
conèixer les biografies navals de 345 patrons o capitans de la Marina Mercant de diferents èpoques. També hi ha espai en el llibre per reflectir aspectes religiosos com la creació de la Parròquia de San Salvador de la Marina, advocació Sant Telmo, un petit registre conservat en la comandància informa de com "a l'origen de l'Església dels Matriculats, nomenada San Salvador, al barri de la Marina, va anar la seva primera fundació per un capità de navili estranger en qualitat de vot fet a Sant Telmo, fabricant a dita santa un petit oratori».

Petits fragments o retalls d'informació, que analitzats en el seu conjunt permeten reconstruir un important capítol de la història de les illes pitiüses. Sens dubte és una gran font de la qual extreure noves dades en interpretacions que permetin una major comprensió d'una importantíssima institució.

Es tracta en definitiva d'una completa obra que ha marcat una fita per a totes aquelles persones interessades en la historiografia naval espanyola i que ha merescut un destacat reconeixement per part del Ministeri de Defensa i de la Prefectura de l'Estat Major de l'Armada Espanyola, concedint-li, en ocasió dels Premis 'Verge del Carmen' de l'Institut d'Història i Cultura Naval, un Diploma d'Honor per la seva contribució al foment dels interessos navals espanyols.

EVERITT, Michael (1954): Viatge a Eivissa. Conselleria de Cultura, Transparència i Esports, Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i l'Associació d'Amics del MAEF. Eivissa, 1917. 167 pàg. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

Es tracta de un llibre que recull tota una sèrie de fotografies fetes per un jove viatger, aleshores un jove estudiant d'arquitectura, amb una gran inclinació per les arts des de la seva infància, en un moment concret, l'estiu de 1954. Es tracta d'un expressiu

testimoni gràfic d'una Eivissa que ja no existeix, que ha estat totalment transformada, un document històric on es pot apreciar la seva formació com arquitecte, de forma que l'enquadrament i la perspectiva estiguin sempre en funció del paisatge urbà, que no és una altra cosa que el perfecte escenari per el que transiten personatges.

L'obra consta, a més, amb la valuosíssima col·laboració de Marià Serra, Marià Torres i Antoni Ferrer Abárzuza, que han identificat els diferents llocs fotografiats pel Michael Everitt i en molts dels casos, no només han aconseguit identificar el lloc on està feta la fotografia (Eivissa, Sant Antoni o Santa Eulària), sinó que també han afegit informació sobre els edificis i, fins i tot, sobre moltes de les persones retratades.

El llibre retrata el transcórrer de la vida quotidiana a Vila i Sant Antoni (únicament una de les imatges ha estat feta a Santa Eulària), una crònica visual de l'Eivissa de mitjans del segle XX des d'una perspectiva diferent a la que estem acostumats. L'obra és el resultat d'una feina de sistematització i tractament de les imatges originals, donades per l'autor abans de la seva mort, totes elles inèdites, tret dels certàmens fotogràfics i de les exposicions temporals on han estat exhibides (al Museu Monogràfic del Puig des Molins, al Centre Cultural de sa Punta des Molí a Sant Antoni i a la sala d'exposicions temporals de l'Arxiu del Regne de Mallorca a Palma)

Una ULLADA A INTERNET

Ferran Nogués i Tolnay

fnogues@gmail.com

Dediquem la secció d'aquest número de Fites a blogs del món dels museus. Amb l'adveniment de les xarxes socials, l'activitat dels museus i la interacció amb el seu públic potencial o assidu es realitza mitjançant aquests nous canals. Això no ha invalidat l'existència dels blogs que, amb aquest nou panorama, poden fugir de la immediatesa i es dediquen a temes més específics o continguts tractats amb més profunditat. Comencem amb el blog del Center for the Future of Museums. És actiu des del 2009 i està mantingut per Elizabeth Merritt, directora i fundadora del centre. És una iniciativa de l'American Alliance of Museums i tot un referent en aquest àmbit:

futureofmuseums.blogspot.com

El Metropolitan té una secció de blogs: Now at The Met és un blog dedicat a articles i elements multimèdia sobre les exposicions, esdeveniments i activitats actuals del museu, anuncis i activitat interna del museu ("behind the scenes"). Collection Insights és el blog en què el personal de tot el museu explica diversos aspectes sobre les obres, característiques, processos de restauració, etc. In Circulation té articles en profunditat i parla sobre les darreres novetats de les col·leccions, activitats i investigacions relacionades amb la història de l'art de les Biblioteques del Museu. Finalment, #MetKids Blog especialment adreçat al públic infantil. El Teen blog està escrit pel Metropolitan Museum's Teen Advisory Group (TAG) i autors convidats ocasionalment; és un lloc on els adolescents parlen de l'art del museu i temes relacionats. Al blog Digital Underground, el departament digital lidera la creació, producció, presentació i difusió de continguts multimèdia per a donar suport a la visualització i comprensió de la col·lecció del Met i les seves exposicions, tant dins de les galeries com en línia. Aquest bloc analitza algunes de les activitats

del departament i convida els lectors a fer preguntes i comentaris sobre les iniciatives digitals del museu.

metmuseum.org/blogs

El blog del British Museum està dividit en diverses seccions que ens donen una idea del que ofereix, i que és similar al que hem vist als blogs del Met: News, Museum stories, Curator's corner, Objects in focus, Exhibitions and events, Podcasts.

blog.britishmuseum.org/

Espectacular és la col·lecció de blogs de la British Library mantinguts pel seu personal: Americas studies (What's on the mind of Team America?), Asian and African studies (From our subject specialists and curators), Collection care (Behind the scenes with our conservators and scientists), Digital scholarship (Supporting research with digital content), Endangered archives (News about the projects saving vulnerable material from around the world), English and drama (On literature and theatre collections from the 16th century to the present day), European studies (Exploring Europe at the British Library), Innovation and enterprise (Business, innovation and enterprise), Inspired by (Fashion, film, design and all things creative), Living knowledge (Behind the scenes at the British Library), Maps and views (Cartographic and topographical materials at the British Library), Medieval manuscripts (Digitisation and other projects), Music (News about our music collections and services), Science (The latest scientific developments), Social science (Projects, events, resources and research methods), Sound and vision (News from the Library's Sound and Moving Image teams), The Newsroom (News about yesterday's news, and where news may be going), UK web archive (Announcements

and information about the UK Web Archive), Untold lives (Sharing stories from the past, worldwide).

bl.uk/blogs

El blog del North Carolina Museum of Art ofereix escrits sobre l'activitat del museu i algunes entrevistes amb artistes:

ncartmuseum.org/blog/

Fa deu anys que Linda Norris manté el blog The Uncataloged Museum. Norris és Global Networks Program Director l'International Coalition of Sites of Conscience, i es considera “una professional dels museus que treballa per impulsar el canvi en el nostre camp i fer que el món sigui una mica millor”. Viatges constants, conferències, convencions, etc.

uncatalogedmuseum.blogspot.com

ArtMuseumTeaching és una comunitat digital i un fòrum col·laboratiu en línia per a reflexionar sobre qüestions d'ensenyament, aprenentatge i pràctica experimental en l'àmbit de l'educació dels museus d'art. L'objectiu d'aquest lloc és connectar educadors, idees i recursos al voltant d'un diàleg sobre la pràctica de l'ensenyament i l'aprenentatge. Està mantingut per un equip de persones responsables de departaments de didàctica de diversos museus nordamericans.

artmuseumteaching.com/

Palaeo Manchester és el blog del conservador de paleontologia del Museu de Manchester:

palaeomanchester.wordpress.com

L'arqueòleg David Gill manté el blog Looting Matters que, com el seu nom indica, es dedica a tractar sobre l'ètica que envolta el col·leccionisme d'antiguitats i material arqueològic:

lootingmatters.blogspot.com

El Museu de la Música de Barcelona (que depèn de l'Ajuntament de Barcelona), també té un blog actiu i que s'actualitza regularment, que serveix per a donar difondre les activitats del museu i de l'Auditori: “Més enllà de la contemplació d'instruments i de documents i de la conservació del patrimoni, els objectes han de fer possible el diàleg entre l'emoció i la reflexió al voltant de la música. (...) El museu vol ser un espai de relació amb les músiques on cal retornar

regularment. Un espai d'acollida on la museografia serveixi d'atractiu per a la visita i sigui una porta a les altres activitats i continguts d'aquesta nostra “ciutat de la música” que és L'Auditori, amb les diverses programacions de concert, l'ensenyament superior a l'ESMUC i una biblioteca-espai de documentació musical de referència”.

ajuntament.barcelona.cat/museumusica/ca/blog

També cal destacar el blog del Museu Nacional d'Art de Catalunya, en una línia similar a la del British Museum, ofereix continguts en profunditat sobre determinades obres del seu fons, tracta activitats de l'actualitat del museu, exposicions temporals, etc.

blog.museunacional.cat/

Actiu des del 2010 fins al 2015, i impulsat pel Museu Nacional d'Art de Catalunya i la Universitat Pompeu Fabra, el Blog de Gestió Museística permet encara consultar els seus continguts i és un referent en aquest àmbit:

gestiomuseistica.wordpress.com/

El Museu Marítim de Marçelona manté un blog de temàtica educativa: mmb educació. “L'Àrea d'Educació i Activitats està formada per sis tècnics que s'ocupen de dissenyar i posar en funcionament activitats, programes i projectes per a diferents tipus de públic. D'altra banda i des de fa uns anys també estem especialment implicats amb les exposicions del Museu i formem part dels equips que les desenvolupen. Dins aquesta Àrea hi ha el Servei de Reserves del Museu, integrat per dues persones més, que són qui atenen bona part de les demandes telefòniques, recepcionen els grups escolars i controlen el nombre de participants de les diferents activitats que es fan al Museu”. Els seus objectius són dissenyar i implementar les activitats del programa pedagògic, així com els materials per a docents, assessorar els docents, i dissenyar i implementar activitats culturals a l'entorn de la cultura i el patrimoni marítim per a altres públics:

mmbeducacio.blogspot.com

No és un blog de museu però val la pena incloure en aquesta secció la web del Grup d'Arxivers de Lleida conté article d'opinió i temes d'actualitat entorn del món dels arxius. Molt recomanable:

gruparxiverslleida.wordpress.com

INFORMACIÓ del MAEF

Helena Jiménez

Manteniment d'oliveres centenàries del sector de Ponent, una feina que ha dut a terme l'Agrupació de Defensa Vegetal i Sanitària de l'Olivar d'Eivissa

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2016

Malauradament, durant l'any 2016 ha continuat la situació de tancament de la seu de Dalt Vila del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a l'espera de que puguin començar les obres de reforma projectades. Enguany, la *gerència de Infraestructuras y Equipamientos del Ministerio de Educación, Cultura y Deportes* va encarregar un projecte d'intervenció arqueològica, redactat per Luís Arranz i Benjamí Costa, per tractar d'accelerar i posar en marxa la immediata tramitació del projecte d'intervenció arqueològica, que haurà de ser

adjudicat en breu i que permetrà la reobertura de les instal·lacions al més aviat possible.

NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

L'incrèible espai natural que suposa la Necròpolis del Puig des Molins presenta al mateix temps una gran càrrega de feina, que enguany s'ha centrat sobretot en la poda d'oliveres centenàries del sector de Ponent, una feina molt específica que ha dut a terme l'Agrupació de Defensa Vegetal i Sanitària de l'Olivar d'Eivissa, mercès al conveni signat el 2015.

D'altra banda, també es va continuar amb la neteja dels hipogeus que envolten el recorregut de la visita, la reparació i pintura de part de l'enrei-

xat metàl·lic i el manteniment de la tanca d'obra del jaciment. També s'ha renovat tot el tram de la plaçoleta davant de l'edifici de l'Escola de Turisme, mitjançant repicat, sanejament i nou referit de les columnes, i s'ha netejat i pintat la reixa metàl·lica.

S'ha d'assenyalar la necessitat imprescindible de control i eliminació parcial de la vegetació de creixement espontani del Puig, tant per evitar que impedeixi la contemplació de les restes arqueològiques, com per defugir a l'estiu el gran risc d'incendi. Però aquesta tasca s'ha de fer sempre tenint com a prioritat la conservació dels valors naturals de la necròpolis.

Així mateix, es va continuar amb la neteja de la brutícia, runes, etc. que any rere any es troben a la part més allunyada de l'edifici del Museu i que són llançats a la necròpolis per desaprofitejats que no mostren cap consciència cívica ni cap respecte per al nostre patrimoni.

PRESSUPOSTS DEL MAEF L'ANY 2016

Enguany el pressupost s'ha vist notablement incrementat respecte al 2015 per tal de poder fer front a les noves despeses motivades per el lloguer del nou i desitjat magatzem dels fons del MAEF i la seva correcta instal·lació i adequació.

El pressupost de funcionament es desglossa entre el Museu Arqueològic de Dalt Vila i el Museu Monogràfic del Puig des Molins:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)		
Pressupost 2015	Aprovat	Disponible
Cap. 1*	469.919,00 €	569.919,00 €
Cap. 2	85.353,00 €	85.353,00 €
Cap. 6	21.257,00 €	21.257,00 €
TOTAL	576.329,00 €	576.329,00 €
Museu Monogràfic del Puig des Molins		
Cap. 2	135.804,00 €	135.804,00 €
Cap. 6	82.875,00 €	82.875,00 €
TOTAL	218.679,00 €	218.679,00 €

* S'ha de fer constar que el Capítol 1 de personal assignat al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, inclou també el personal del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

RECURSOS HUMANS

Tot i als diversos intents d'aconseguir un augment de personal, continuem en una situació lamentable. No s'han produït noves incorporacions en els diferents departaments del Museu, que en el còmput general el 2016 s'ha caracteritzat per la pèrdua de places als diferents serveis.

CATÀLEG (BOIB núm. 192 Ext. 2/12/2007)

FUNCIONARIS	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR	VACANTS
Director	1	1	1	0	0
Tècnic superior	1	1	0	0	1
Restauradora	1	1	1	0	0
Tècnic Arxius i Museus	3	0	0	3	-
Administratiu	1	0	0	1	-
Aux. administratiu	4	1	1	3	-
Aux. Biblioteca	1	0	0	1	-
Subalterns	14	11	8*	3	3
LABORALS					
Personal neteja	2	2	2**	0	0
TOTAL	28	17	13	11	4

*De les 10 places cobertes de subaltern, 4 són funcionaris de carrera i 1 d'aquestes té una baixa de llarga durada. La resta són personal interí. Un personal de neteja és interí**.

VISITANTS

Com a centre museístic, un dels principals objectius de la institució, és facilitar la visita al Museu i la interpretació de les seves col·leccions per al públic general, escolar i amb necessitats especials, posant a la seva disposició els instruments necessaris, amb especial atenció a les noves tecnologies.

Durant l'any 2016, el nombre de visitants es reflecteix al següent quadre:

Visitants	MADV	MMPM i Necròpolis
Tarifa normal	----	3.141
Tarifa reduïda	----	378
Tarifa gratuïta	----	9.833
Visitants escolars	----	2.120
TOTAL VISITANTS 2016	----	15.472

BIBLIOTECA

Entre els objectius a assolir en aquesta àrea, destaca el desenvolupament de la Biblioteca, l'increment de publicacions que enriqueixin els fons bibliogràfics i la millora dels instruments de descripció i catalogació dels fons.

El nombre total de volums a data 31 de desembre és de 26.164 exemplars. Durant l'any 2016 la relació dels ingressos han estat 326 exemplars.

	Nacionals	Internacionals
Monografies	94	26
Revistes	123	27
Catàlegs	2	1
Annexes	3	
Butlletins	4	
Fitxes	-	-
Futlletons	1	-
Total	227	99
TOTAL INGRESOS		326

A la biblioteca del Museu s'ha continuat amb les tasques de gestió, inventariat i digitalització dels documents, així com l'atenció a l'usuari, que és en la seva totalitat professorat i investigadors.

CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

El Departament de Restauració i Conservació del MAEF ha dut terme el desmuntatge i trasllat dels compactes dels polvorins que es trobaven a les instal·lacions temporals a Santa Gertrudis, així com el seu posterior muntatge i readaptació al magatzem extern de ca na Palava, la qual cosa va suposar un intens esforç logístic, que va quedar més perfilat al distribuir els quatre cossos compactes existents (que ocupaven aproximadament dues naus d'uns 50 metres lineals), distribuïts en bateries independents adaptades a les noves instal·lacions (semisoterrani i planta baixa). La reorganització dels compactes va permetre, d'una banda, racionalitzar i economitjar l'espai i, d'una altra, facilitar l'ordenació dels materials de forma molt més accessible i còmoda, tant de forma manual com emprant maquinària paletitzada.

Treballs de restauració de materials arqueològics al laboratori de restauració del MAEF

Una vegada completat el procés de muntatge es va procedir a completar el trasllat dels materials arqueològics. Les caixes de tots els materials van ser substituïdes per les caixes adquirides pel Museu a tal efecte. També es va realitzar un nou marcatge de les caixes atenent a la seva nova numeració i disposició dins del magatzem. Amb tot això, pràcticament es va duplicar el nombre final de caixes en relació amb les emmagatzemades en els anteriors instal·lacions de Santa Gertrudis i Via Púnica. També es van eliminar els embalatges en mal estat, bosses degradades, elements d'amortiment inadequats i es van canviar totes les etiquetes, externes i internes, que no fossin d'acetat.

Precisament l'accessibilitat i la flexibilitat fan del magatzem de ca na Palava un gran recurs, per a la nostra institució ja que s'han solucionat alguns dels grans problemes que històricament veníem patint: falta d'espai, zones de emmagatzematge no adequades i, sobretot, falta de zones específiques per al treball i recerca dels materials custodiats en els fons.

També ca na Palava ha permès oferir als investigadors i arqueòlegs una zona de treball adequada, de la qual fins al moment no disposàvem. A la planta

superior s'ha habilitat una gran sala de treball, àmplia i molt ben il·luminada, que consta de fins a quatre llocs de treball simultanis, dotats tots ells de taules d'oficina, il·luminació i preses elèctriques, taules portàtils per estendre materials, prestatgeries metàl·liques per emmagatzemar temporalment els materials en estudi, i un petit bagul de emmagatzematge per a materials delicats, dotat de pany, etc. A més s'han habilitat dos llocs més, destinats al dibuix arqueològic i una gran zona lliure i ben il·luminada per realitzar fotografies. Aquesta planta compta, així mateix amb una oficina de gran grandària per a l'ús del personal del Museu.

D'altra banda des del laboratori de Restauració s'han continuat realitzant les labors habituals de control de la resta dels magatzems de la institució, i també s'ha intervingut en aquelles peces que s'havien seleccionat per a l'exposició permanent del futur Museu de Dalt Vila.

INGRÉS DE NOUS MATERIALS

Segons la normativa vigent, s'ha donat número de registre a les següents campanyes i intervencions arqueològiques, portades a terme a les illes d'Eivissa i Formentera, durant tot l'any 2016:

- 2016/1. Materials procedents del seguiment d'obra a la Via Púnica, 34. Direcció Josep Torres Costa i Elise Marlière.
- 2016/2.- Materials procedents de Can Taltavull, Santa Gertrudis de Ruitera. Direcció Josep Torres Costa i Elise Marlière.
- 2016/3.- Materials apareguts a les obres d'ampliació de la carretera de Jesús, Santa Eulària des Riu. Direcció Josep Torres Costa i Elise Marlière.
- 2016/4.- Materials apareguts al jaciment del carrer Major, 16 (Dalt Vila). Direcció Angeles Martín Parrilla.
- 2016/5.- Materials procedents de Cap de Barbaria II (5a campanya) de Formentera. Direcció Pau Sureda Torres.
- 2016/6.- Materials de la Cambra A de la cova 127 (2a campanya) de Formentera.

Documentació fotogràfica per completar els expedients de les peces i la seva inclusió en el sistema DOMUS

- 2016/7.- Materials de Can Blai en Formentera. Direcció Jordi H. Fernández i Ricardo González Villaescusa.
- 2016/8.- Materials de Can Toni Blai de Formentera. Direcció Ricardo González Villaescusa.
- 2016/9.- Materials del Puig de S'Argentera de Santa Eulària des Riu. Direcció Marcus Heinrich Hermanns.
- 2016/11.- Materials apareguts en el Puig de S'Argentera de Santa Eulària des Riu. Direcció Marcus Heinrich Hermanns.
- 2016/12.- Materials de Can Selleràs, Parcela 167, pol. 15, Venda des Monestir. La Mola, Formentera. Direcció Maria José Escandell.
- 2016/13.- Materials de Can Garroves "Refugiarum", parcela 208, pol. 19, San Rafel. San Antoni de Portmany. Direcció Maria José Escandell.
- 2016/14.- Materials de Can Joan des Camp, La Mola, Formentera, Pol. 15, parc. 261-262. Direcció Maria José Escandell.
- 2016/15.- Materials de Can Creu, Santa Eulària des Riu (carretera C-733). Direcció Laura Guillem Fernández.
- 2016/16.- Materials procedents de Païssa den Ribes, pol. 28, parcel·la 60 Cala d'Hort (Sant Josep de sa Talaia). Direcció Sergi Moreno Torres.

A més a més, el MAEF va recepcionar els materials arqueològics que es relacionen a continuació:

- 2015/6 Material d'intervencions arqueològiques a Formentera lliurat pel senyor Ricardo González Villaescusa.
- 2015/9 Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.
- 2015/10 Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.
- 2015/11 Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.
- 2015/13 Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.
- 2015/14 Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.
- 2015/15 Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.
- 2015/19 Material d'intervencions arqueològiques a Formentera lliurat pel senyor Ricardo González Villaescusa.
- 2015/20 Material d'intervencions arqueològiques a Formentera lliurat pel senyor Ricardo González Villaescusa.

ADMINISTRACIÓ I GESTIÓ

Durant l'any 2016 s'han realitzat un total de 335 registres d'entrades i 215 de sortides, i s'han redactat un gran nombre de informes i treballs tècnics, entre els quals podem destacar la Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2015 al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera; la Memòria del Projecte d'inversió a la necròpolis del Puig des Molins 2016, tant pel manteniment de les seves instal·lacions com la necessitat de prosseguir amb els treballs d'estudi, investigació, ordenació i restauració dels materials dels fons del Museu, així com, la continuació del programa d'activitats didàctiques; el Projecte de col·laboració entre el Museu Arqueològic i la Plataforma per a la Convivència dins de les Jornades Europees de Patrimoni;

Enguany s'ha aprofitat per renovar els fons fotogràfics del MAEF amb els materials que s'han restaurat recentment

l'escrit d'adhesió a la Candidatura Internacional de la tècnica constructiva de pedra en sec o un informe sobre l'ocupació d'un espai a la necròpolis MAEF sol·licitada per l'Associació de Veïns des Puig des Molins d'Eivissa; entre d'altres.

DIVULGACIÓ I DIFUSIÓ

L'àrea d'educació i difusió del MAEF realitza activitats formatives per a l'educació formal i no formal, elabora i difon altres activitats culturals que tenen acollida al museu. Organitza una sèrie d'activitats addicionals destinades a oferir al públic un millor coneixement del mateix: visites didàctiques, cursos, conferències, concerts, tallers i altres serveis.

A partir de la idea de museu expandit, el MAEF ha generat una intensa programació en viu, destinada a totes les edats, mitjançant cursos, conferències i inclús tallers participatius, on el participant adquireix un paper protagonista.

AULES DEL MUSEU 2016

Els dies 22, 23, 24, 25 i 26 de febrer, el Dr. Luis Alberto Ruiz Cabrero, professor de la Universitat Complutense de Madrid, va impartir el curs gratuït titulat "**Introducción a la Epigrafía fenicia. Apuntes para principiantes**"; amb un programa que va incloure: la introducció a les llengües semític-nord-occidentals, l'alfabet, el seu origen

i desenvolupament i la epigrafia Fenícia. També es varen tractar temes més concrets com són la fonologia del fenici i nocions de la seva complexa gramàtica.

DIA DE LES ILLES BALEARS

Amb motiu del 32è aniversari de l'entrada en vigor l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears, l'1 de març de 1984, es va portar a terme unes jornades de portes obertes els dies 23, 24, 25, 26, 27 i 28 de febrer, i, 2, 3, 4, 5 i 6 de març amb entrada al museu i la necròpolis gratuïta per a tots els visitants i a més, cada dia van haver-hi dues visites guiades, també gratuïtes, a les 10 h i a les 12 h.

En col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa, el dia 28 de febrer es va realitzar una visita teatralitzada a la necròpolis del Puig des Molins.

La celebració del Dia de les Illes Balears va finalitzar el dia 1 de març amb un concert de guitarra clàssica, interpretat per Antoni Marí a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, a les 20 h.

SEMINARI D'ARQUEOLOGIA 2016

En el mes de març es va celebrar el Seminari d'Arqueologia 2016, impartit per la professora jubilada i investigadora de la Universitat de València, Dra. Carmen Alfaro Giner amb el títol "*Ritos de paso en el mundo griego antiguo: nacimiento, pubertad, matrimonio y muerte*".

El seu contingut va ser el següent:

- 30 de març "El paper del Destí en els rituals de naixement: les Moires i la vida humana".
- 31 de març " Pubertat i matrimoni en la vida de la dona grega del període clàssic"
- 1 d'abril " La mort i el seu caràcter miasmàtic: el tractament del cadàver i algunes supersticions".

CICLE DE CONFERÈNCIES "FORMENTERA EN LA PREHISTÒRIA"

El MAEF en col·laboració amb la conselleria de Cultura i Patrimoni del Consell de Formentera, va

organitzar aquest cicle de conferències a la Biblioteca "Marià Villangómez" de Formentera. El programa va ser el següent:

- 7 de març. "Formentera en la Prehistòria. Evidències i períodes des dels primers habitants a la colonització fenícia", per l'arqueòleg Dr. Pau Sureda.
- 8 de març. "El rol socioeconòmic de les tecnologies lítiques de Formentera durant la Prehistòria", per l'arqueòloga Dra. Maria Bofill.
- 9 de març. "Vida i mort a la Prehistòria de Formentera. Els espais funeraris i el seu registre material", per l'investigador de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, Dr. Edgar Camarós.
- 10 de març. "Supervivència, coves i pràctiques rituals a la Formentera de l'Edat del Bronze", pels arqueòlegs Sr. Ricard Marlasca i Josep M. López Garí.
- 11 de març. "La metal·lúrgia prehistòrica a Formentera. Tecnologia, interacció i societat", per l'arqueòleg Dr. Pau Sureda.

CICLE DE CONFERÈNCIES: ARQUEOLOGIA I PATRIMONI DE SÍRIA A L'ACTUALITAT

El Dr. Miquel Molist Muntaña, catedràtic de Prehistòria a la Universitat Autònoma de Barcelona, i especialista en arqueologia del Pròxim Orient, va impartir un cicle de conferències amb el títol "**Arqueologia i Patrimoni de Síria a l'actualitat**"

El programa desenvolupat va ser:

- Dimecres 13 abril 2016: De Jericó a Babilònia, o del poblat a la ciutat en el Pròxim Orient a partir de les novetats de la recerca arqueològica.
- Dijous 14 abril 2016: El projecte arqueològic de Tell Halula (Vall de l'Èufrates) i l'origen i la consolidació de les pràctiques agrícoles-ramaderes al Pròxim Orient.
- Divendres 15 abril 2016: Guerra i patrimoni cultural: el conflicte sirià i la ciutat de Palmira com a paradigma.
- Material d'intervencions arqueològiques de les obres de la carretera C-73, lliurat per la senyora Maria Lourdes López Martínez.

DIA DEL LLIBRE 2016

Com es habitual, el MAEF va col·laborar amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic en la difusió de les publicacions, en la parada instal·lada al Passeig de Vara de Rey on es posaren a la venda les publicacions editades pel Museu i l'Associació.

També amb motiu de la celebració de Sant Jordi, el MAEF va organitzar una lectura poètica que va anar a càrrec del escriptor i poeta Julio Herranz (Rota, Cádiz, 1948) amb el títol **“Lo que Ibiza me inspiró”**. Julio Herranz ha publicat els poemaris “Del ángel y su estirpe” (Granada, 1981, Col·lecció Silene), “Memoria de la luz” (Premi Ciutat de Jaén, 1989), “La mirada perdida” (Premi Rafael Alberti, 1991), “Conventus in Mare Nostro” (en col·laboració amb el pintor alemany Eduard Micus; Eivissa, 1993), “Cartas de amor, sin embargo” (Res Publica Edicions, Eivissa, 1998), “Suite aïllada” (Res Publica Edicions, 2001), “Entre Endimión i Sísifo” (Edicions Can Sifre, Eivissa, 2003) i “El ángel yuxtapuesto” (Premi Ciutat de Torreveija, 2004).

DIA INTERNACIONAL DELS MUSEUS 2016

El dia 18 de maig, es celebra el DIM, en el qual els museus organitzen esdeveniments i activitats creatives relacionades amb el lema proposat per l'ICOM **“Museus i Paisatges Culturals”**, en el que el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, va adherir-se, amb una sèrie d'activitats destinades al públic general:

Des del 17 fins el 22 de maig es realitzaren unes Jornades de Portes Obertes amb entrada gratuïta al Museu Monogràfic del Puig des Molins, i dues visites guiades a les 10 i a les 12 hores. L'horari va ser de dimarts a dissabte de 10 a 14 h i de 18.30 h a 21 h, i el diumenge de 10 a 14 h.

També el dimecres 18 de maig a les 20 h, va tenir lloc l'obertura de l'exposició temporal **“Aprendre, fent...”** Aquesta exposició mostrarà les diverses activitats que amb imaginació i moltes ganes de divertir-se, es poden aplicar a les visites guiades, tallers, conta contes o activitats a l'aire lliure, eines noves més interactives, interdisciplinàries, participatives. Tot aquest material s'ha posat a disposició d'escoles i famílies, al llarg dels anys i s'ha recopilat de mans dels propis petits artistes.

XERRADES ARQUEOLÒGIQUES D'ESTIU

Aquesta activitat va ser organitzada per primera vegada l'any 2015. Les conferències impartides varen ser les següents:

- 24 de juny.- “Exhumaciones de fosas de la guerra civil en la España del siglo XXI. El caso de La Carcavilla, Palencia”, per la investigadora Almudena García-Rubio Ruiz.
- 1 de juliol.- “Vida, mort i culte a la Prehistòria Pitiüsa: la Mola de Formentera”, per l'arqueòleg Ricard Marlasca.
- 8 de juliol.- “Les comunitats prehistòriques de Formentera: Nous estudis a partir de la tecnologia lítica i els ornaments personals”, per la Dra. Maria Bofill.
- 17 de juliol.- “Una aproximación a la praxis funeraria en la Ebusus de los siglos I a VIII d.C. a partir de los yacimientos de vía Púnica 34 y Joan Planells 3”, pels arqueòlegs Glenda Graziani Echávarri i Juan José Marí Casanova.
- 22 de juliol.- “Escrito en barro. La epigrafía de las ánforas romana”, pels arqueòlegs José Torres Costa i Elise Marliere.

- 29 de juliol.- “El projecte ArqueoBarbaria. Cinc anys de recerca i socialització en prehistòria pitiüsa”, per l’arqueòleg Dr. Pau Sureda

CICLE COMMEMORATIU DEL CENTENARI DE LA MORT D’ARTUR PÉREZ-CABRERO:

El mes de setembre, en la Sala d’Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, es va realitzar un cicle de conferències titulat “**Artur Pérez-Cabrero (1870-1916) Arqueòleg i ciutadà compromès**”, Secretari de l’Ajuntament d’Eivissa i pioner de l’arqueologia pitiüsa, fundador i sotsdirector de la Societat Arqueològica Ebusitana, director de les excavacions realitzades a l’illa d’Eivissa, conservador del Museu Arqueològic, defensor del patrimoni i ciutadà compromès en la defensa de nombroses causes d’interès general de la ciutat d’Eivissa.

El programa fou el següent:

- Dilluns, 26 de setembre.- la Sra. Fanny Tur, directora de l’Arxiu Històric d’Eivissa: “L’Eivissa d’Artur Pérez-Cabrero”.
- Dimarts, 27 de setembre.- el Dr. Jordi H. Fernández, director jubilat del Museu Arqueològic: “Artur Pérez-Cabrero i l’arqueologia”.
- Dimecres, 28 de setembre.- el Sr. Joan Prats, arquitecte i investigador: “Artur Pérez-Cabrero i Tur? Parlem-ne”.

XXXI JORNADES D’ARQUEOLOGIA FENICIA PÚNICA

Les Jornades del 2016 varen tenir lloc des del 21 i fins el 25 de novembre amb el títol “**La presència punicoebusitana a les Balears reexaminada: Un estat de la qüestió**”, amb el programa següent:

- 21 de novembre.- “Contactos e intercambios durante la Segunda Edad del Hierro en Mallorca, una mirada a las estrategias de investigación desarrolladas durante las últimas décadas”, pel Dr. Manuel Calvo Trias de la Universitat de les Illes Balears.
- 22 de novembre.- “Mallorca durante la Segunda Edad del Hierro. Interacción entre comunida-

des ebusitanas e indígenas a partir del material anfórico”, per l’investigador Carlos Quintana Abraham.

- 23 de novembre.- “Espacios intermedios e hibridación en las comunidades indígenas de la Segunda Edad del Hierro en Mallorca”, pel Dr. Jaume García Roselló de la Universitat de les Illes Balears.
- 24 de novembre.- “L’illot de Na Galera: Un edifici singular”, pel Dr. Ramón Martín Gordon, director del projecte Na Galera.
- 25 de novembre.- “La presència punicoebusitana a Menorca. Estat de la Qüestió”, per l’investigador Octavi Pons Machado.

AULA DE CINEMA HISTÒRIC: HISTÒRIA DE LA MÚSICA

Com en anys anteriors, dins del cicle de Cinema Històric del 2016, es varen programar quatre pel·lícules dedicades a la història de la música.

Les pel·lícules projectades a la sala d’actes del Museu varen ser les següents:

AULA DE CINEMA HISTÒRIC
 Cicle de pel·lícules dedicat a **LA HISTÒRIA DE LA MÚSICA**
 Presentació a càrrec del Sr. **TONI CUERDA CUSINÉ**

TODAS LAS MAÑANAS DEL MUNDO (1991)
Dijous, 6 d’octubre a les 20 h

FRANÇA
Director: Alain Corneau
Intèrprets: Gérard Depardieu, Jean-Pierre Marielle, Anne Brochet, Caroline Sihol, Guillaume Depardieu, Michel Bouquet, Carole Richert

FARINELLI, IL CASTRATO (1994)

Dijous, 13 d’octubre a les 20 h

BÈLGICA
Director: Gérard Corbiau
Intèrprets: Stefano Dionisi, Elsa Zylberstein, Enrico Lo Verso, Caroline Cellier, Jeroen Krabbé, Omero Antonutti, Marianne Basler, Jacques Boudet

AMADEUS (1984)

Dijous, 20 d’octubre a les 20 h

ESTATS UNITS
Director: Milos Forman
Intèrprets: Tom Hulce, F. Murray Abraham, Elizabeth Berridge, Simon Callow, Roy Dotrice, Christine Ebersole, Jeffrey Jones, Charles Kay, Richard Frank, Cynthia Nixon, Vincent Schiavelli, Kenneth McMillan, Kenny Baker

COPYING BEETHOVEN (2006)

Dijous, 27 d’octubre a les 20 h

ESTATS UNITS
Director: Agnieszka Holland
Intèrprets: Ed Harris, Diane Kruger, Matthew Goode, Phyllida Law, Nicholas Jones, Joe Anderson

MUSEU MONOGRÀFIC PUIG DES MOLINS (Via Romana, 31, Eivissa)

G CONSELLERIA
O TRANSPARENCIA
I CULTURA I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
✓ CULTURA

Organitza:

Amb la col·laboració de:

- 6 d'octubre. *Todas la mañanas del mundo* (1991). Director Alain Corneau.
- 13 d'octubre. *Farinelli, il castrato*. (1994). Director Gérard Corbiau.
- 20 d'octubre. *Amadeus* (1984). Director Milos Forman.
- 27 d'octubre *Copyng Beethoven* (2006). Director Agnieszka Holland.

CONCERT DE NADAL 2016

Com a tancament de les activitats de l'any i properes les festes nadalenques, el MAEF va organitzar un concert de Nadal. La cantant eivissenca Núria B., acompanyada d'un pianista i un baix, va oferir una àmplia i diversa selecció de cançons de diversos estils.

Núria B. és vocalista de jazz i soul nascuda a Eivissa. Formada amb cantants, com ara Carina Mora, Pilar Moral, Laetitia Casabianca i Moisés Sala. El seu extens i variat repertori està arrelat al soul i abraça les seves diverses vessants com el jazz, el soul, la bossa nova o els boleros. Aquest concert va tenir lloc el dia 17 de desembre del 2016 a la Sala d'Actes del Museu.

EXPOSICIONS TEMPORALS

“Una illa de bronze: Formentera en les xarxes metal·lúrgiques del bronze final”

En el marc de col·laboració establert entre el MAEF i el Consell de Formentera, va organitzar-se una exposició sobre les troballes de bronze a l'illa, que va estar oberta des del 12 fins al 19 de març, a la Sala d'exposicions de l'antic Ajuntament de Formentera, a Sant Francesc Xavier.

La inauguració, el 12 de març, va servir com a cloenda de les Jornades “Formentera en la Prehistòria”, organitzades igualment amb la col·laboració del Consell de Formentera.

Aprendre fent....

Com ja hem assenyalat, el 18 de maig, amb motiu de la celebració del Dia Internacional des Museus, es va inaugurar la exposició infantil “Aprendre fent”, que recull una selecció dels treballs infantils realit-

zats en les activitats organitzades pel museu al llarg dels últims mesos.

Viatge a Eivissa. Michael Everitt, 1954

Un cop finalitzada a la sala de temporals del Museu Monogràfic l'exposició de fotografies realitzades per l'arquitecte anglès Michael Everitt, l'any 1954, es va presentar a la Sala d'exposicions Walter Benjamin de Sa Punta des Molí, pertanyent a l'Ajuntament de Sant Antoni de Portmany, on va estar exposada des del 28 de maig fins al 18 de juny.

PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears ha continuat impartint-se durant l'any 2016, amb l'objectiu d'organitzar i planificar les visites guiades dels centres educatius d'Eivissa i Formentera al Museu Monogràfic i a la necròpolis del Puig des Molins.

D'aquesta manera, es pretén donar una continuïtat a la presència del MAEF en l'ensenyança pitiüsa i donar a conèixer la funció del museu a l'hora de conservar, restaurar, estudiar i difondre el patrimoni de les nostres illes. També cal destacar la importància de la Necròpolis del Puig des Molins, pel que fa al seu context històric i cultural, així com les seves característiques més importants, promovent la recerca de relacions entre els coneixements teòrics impartits i el medi que estan visitant, per tal de que puguin extreure conclusions pròpies partint del coneixement i els exemples que hagin vist, aconseguint amb això que el museu sigui un veritable centre d'interpretació.

La visita a la necròpolis consta de dues parts. En primer lloc una explicació del jaciment i els tipus d'enterraments existents i posteriorment tota una sèrie d'activitats complementàries per aconseguir reforçar els coneixements explicats en la fase anterior. Aquestes activitats són jocs, contacte amb les reproduccions...

Per aquest motiu el gabinet didàctic ha centrat els seus esforços a millorar i ampliar el material didàctic, la presentació de noves fitxes, la reproducció de peces, dibuixos, etc.

PUBLICACIONS DE L'ANY 2016

L'any 2016 es va publicar el número 74 de la sèrie de Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, que recull les ponències presentades a les XXIX Jornades d'Arqueologia celebrades a l'any 2014 : **“Aspectos de la vida y de la muerte en las sociedades fenicio-púnicas”**.

El seu contingut consta dels articles següents:

- *Hijos y padres, cazadores y guerreros, reyes y héroes. Masculinidades en las construcciones culturales fenicio-púnicas (a través de la tradición literaria ugarítica)*, per José Ángel Zamora López.
- *Mujeres, grupos domésticos y prácticas cotidianas en las comunidades fenicias y púnicas occidentales*, per Ana Delgado Hervás.
- *La infancia en el mundo fenicio-púnico*, per M.ª Cruz Marín Ceballos.
- *Enfermedad y medicina en la sociedad fenicio-púnica*, per Juan Antonio Martín Ruiz.
- *Ideología de la mort i concepcions del més enllà en les societats fenicipúniques*, per Benjamí Costa Ribas

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

L'any 2016 finalitzaren alguns dels projectes que s'havien desenvolupat en els anys anteriors, amb la participació de membres d'aquest museu, com ara *Ciudades y comunidades cívicas en las Baleares romanas i Moneda para el más allá. Estudio diacrónico del uso y significado de la moneda en las necrópolis de Gadir, Malaca y Ebusus*.

No obstant això, durant l'any 2016 han continuat alguns projectes que ja venien desenvolupant-se en anys anteriors, iniciant-se'n un de nou sobre la circulació monetària a l'illa de Formentera.

- **“Following the Phoenicians: An Ancient DNA study of Phoenician Colonization”**, dirigit pel Dr. Pierre Zalloua, de la School of Medicine de la Lebanese American University de Byblos (Liban) i la Dra. Elizabeth Matisoo-Smith, del Departament of Anatomy de l'Otago

School of Medical Sciences, a Dunedin (Nova Zelanda). Aquest projecte té com a objectiu, a través de l'anàlisi de l'ADN de mostres recollides arreu de la Mediterrània, estudiar l'expansió fenícia i els canvis genètics que es produïren en aquestes poblacions, sobretot pel contacte amb altres poblacions.

- **“La pesca a les Illes Pitiüses, desde els primers habitants fins al segle XX”**, en el que sota la direcció de Benjamí Costa, hi participen altres tres investigadors.
- **“Circulació monetària a l'illa de Formentera”**. Enguany s'ha iniciat un nou projecte d'investigació sobre la circulació monetària a la Pitiüsa menor, des de l'Antiguitat fins a l'època contemporània, coordinat per Benjamí Costa, en el qual hi participen els investigadors Santiago Padrino, Félix Retamero i Antoni Ferrer Abárzuza.

També han col·laborat en projectes diversos investigadors i institucions:

- El senyor Marcus Henrich Hermanns en col·laboració amb el professor Dr. Ünsal Yalçin del Museu de Minería Aleman a Bochum, varen realitzar un mostreig de peces de metall, procedent de Sa Caleta, dins del projecte per a l'estudi d'arqueomineria de s'Argentera.
- El senyor Marcus Henrich Hermanns i el Dr. Ignacio Montero del CSIC, varen realitzar un estudi arqueometalúrgic d'objectes d'argent per al Projecte Arqueològic de S'Argentera.
- El senyor Marcus Henrich Hermanns, en col·laboració amb la investigadora Elise Marlière, varen iniciar el treball d'ordenació i estudi del llegat del senyor Benito Villa-Sancho.
- El senyor Marcus Heinrich Hermanns, va realitzar un estudi material de procedència d'arqueologia submarina, relacionat amb el projecte referent a sondejos del litoral d'Eivissa.
- El senyor Pau Sureda Torres, va sol·licitar l'estudi dels materials ceràmics i arqueozològics procedents de les excavacions dutes a terme en el jaciment del Cap de Barbaría II.

Les visites escolars a la Necròpolis del Puig des Molins són una de les activitats més demandades del programa educatiu del MAEF

- La senyora María Bofill Martínez, va sol·licitar permís per efectuar un anàlisi exhaustiu dels objectes procedents de les excavacions de Ca Na Costa en Formentera, per determinar la matèria de realització.
- La senyora Maria José López Grande, Investigadora i coordinadora del projecte “Grupo de investigación Ibiza Púnica (UAM F073), va sol·licitar permís per realitzar diferents anàlisis a diverses campanetes de bronze i escarabeus.
- El senyor Pau Sureda Torres, va demanar diversos fragments ceràmics de Ca na Costa (Formentera), per al seu anàlisi.
- El senyor Pau Sureda Torres, va demanar permís per a un anàlisi antropològic de restes humanes procedents del jaciment prehistòric Ca na Costa de Formentera.
- AA. VV. (2016). *Moneda para el más allá. Uso y significado de la moneda en las necrópolis tardopúnicas y romanas de Ebusus, Gades y Malaca*. Universidad de Cádiz.
- Costa, B. (2016): Els ormeigs per a la pesca de la tonyina a les Illes Pitiüses (II): El tonaire. *El Pitiús. Almanac per Eivissa i Formentera. Institut d'Estudis Eivissencs*. Eivissa, pàg. 168-175.
- Costa, B. (2016): Ideologia de la mort, concepcions del més enllà i pràctiques funeràries a les societats feniciopúniques,. *XXIX Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 74, pàg. 153-238.
- Costa, B. i Jiménez, H. (2016): Informació del MAEF. *Fites*, 16, pàg. 60-71.
- Escandell; A; Escobar, J.M.; Joan, J.LL i Marí, V. (2016): Les caseres tradicionals d'abelles d'Eivissa: Un patrimoni a conservar. *Fites*, 16, pàg. 41-51.

Igualment fruit de la tasca d'investigació durant 2016 s'han elaborat les següents publicacions:

- Fernández, J.H. (2016): La Colección Arqueológica ibicenca de Don Antonio Vives Escudero. *Fites*, 16, pàg. 18-28.
- Fernández, J.H.; López-Grande, M. J.; Velázquez, F.; Costa, B. i Mezquida, A. (2016): Un escarabeo procedente del poblado de “sa Morisca” (Santa Ponça, Mallorca). Homenatge al Professor Sandro Filippo Bondi. *Rivista di Studi Fenici*, XLIV, 2016, pàg. 351-360.
- Fernández J.H. i Padrino, S. (2016): Origen, formación, repercusión y problemática del Gabinete Numismático del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera. *XV Congreso Nacional de Numismática* (Madrid, 28-30 de octubre de 2014). Madrid, pàg. 187-206.
- Fernández, J.H. i Rontomé, E. (2016): El vaso de Xarraca (Sant Joan de Labritja). *Fites*, 16, pàg. 52-53.
- Marí, J.J. ; Graziani, G. i García-Rubio, A. (2016): La maqbara de Yabisa. *Fites*, 16, pàg. 29-40.
- Marlasca, R. López Garí, J. (2016): La cova des Culleram. Un santuari de l'Edat de Bronze. *Fites*, 16, pàg 7-17.
- Mezquida, C. i Jiménez, H. (2016): Eivissa temporal. Aprende fent... . *Fites*, 16, pàg. 72-74.
- Padrino, S. (2016): Las ultimas decadas de la Republica romana en las Pitiusas a traves de los fondos del Museu Arqueologic d'Eivissa i Formentera. *XV Congreso Nacional de Numismática* (Madrid, 28-30 de octubre de 2014). Madrid, pàg. 947-964.

COL·LABORACIÓ AMB L'ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MAEF

El Museu, ha col·laborat una vegada més, amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera en la publicació del núm. 16 de la revista FITES. En aquesta edició, a més de les seccions dedicades a la divulgació de la història de les nostres illes, es dediquen també seccions específiques de caràcter informatiu, per tal de donar a conèixer les actuacions del Museu Arqueològic.

Igualment el MAEF va col·laborar en les diferents activitats programades per l'Associació d'Amics: els Tallers en Família, la Setmana Santa al Museu, els Tallers d'Arqueologia d'Estiu o el Viatge cultural que cada d'any programa l'Associació.

INFORMACIÓ de l'AAMA AEF

Helena Jiménez

TALLER DE SETMANA SANTA

Com cada Setmana Santa, coincidint amb les vacances escolars, es va programar un taller d'arqueologia experimental dedicat a nens i nenes de 5 a 12 anys. Cada any, es dedica a un tema diferent on els participants poden aprendre realitzant activitats participatives (al 2016 el tema seleccionat va ser els púnics). Sens dubte una forma diferent d'aprendre història.

TALLERS D'ESTIU

Els tallers d'estiu, estan orientats als alumnes de primer cicle de secundària i últim cicle de primària. Aquesta activitat suposa una oportunitat molt més participativa per part dels alumnes que, a més d'entretenir, ajuda a l'alumnat en el seu apropament i valoració del Patrimoni Històric i Arqueològic, així com, en el coneixement dels mètodes científics de treballs que s'utilitzen en la pràctica arqueològica.

TALLERS ESCOLARS DISSENYATS A MIDA

Actualment els nous programes educatius de les escoles pitiüses demanen cada vegada més activitats participatives i dinàmiques, capaces de resultar educatives i al mateix temps atractives pels infants. Moltes vegades no es tracta de realitzar una visita de tall tradicional a les nostres instal·lacions, sinò de profunditzar en un tema particular dins d'un determinat projecte. En aquest cas, l'AAMAEF ofereix la possibilitat de realitzar visites i tallers a mida de les necessitats de les escoles, amb tallers de cuina, metal·lúrgia, art prehistòric, cultura púnica i romana, mosaic o arqueologia experimental.

MUSEU EN FAMÍLIA

Es tracta d'una sèrie de tallers temàtics dirigits a grups familiars compostos per, almenys, una persona adulta (pare, mare, avis etc.) i un o més nens d'entre 6 i 12 anys. Els tallers estan reforçats amb activitats plàstiques i manuals per fer l'experiència molt més atractiva per nens i majors.

FEIM BARRI. FEIM NECRÒPOLIS

En col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa i dins dels seu programa de d'activitats i dinamització ciutadana es va realitzar per primera vegada una jornada d'activitats relacionades amb la festivitat de Tots Sants, que va incloure: tallers infantils, contacontes i una visita fantasmagòrica a la casa pagesa d'Es Porxet.

VISITES TEATRALITZADES

Un passeig per la Història, és una forma diferent d'apropar-se al passat d'Eivissa des de les perspectives de diferents personatges històrics vinculats d'una o altra forma a la Necròpolis del Puig des Molins. Organitzada en col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa, es realitza el darrer diumenge de cada mes.

PUBLICACIONS

L'AAMAEF, a més de col·laborar en la mesura del possible amb el programa d'investigació i publicació del MAEF, té la seva pròpia línia editorial encapçalada per aquesta revista, FITES, i una sèrie de publicacions a la que s'ha incorporat enguany el catàleg de l'exposició temporal de Michael Everitt, Viatge a Eivissa, 1954. Els socis de l'AAMAEF gaudeixen d'un descompte del 20 % en aquesta i en la resta de publicacions de la botiga del MAEF.

REPRODUCCIONS

Un altre benefici del que poden gaudir els nostres socis és un descompte del 20 % en les reproduccions de l'AAMAEF, que inclouen tota una sèrie de reproduccions arqueològiques artesanes com terracotes, joies, amulets, monedes, etc.

VIATGE CULTURAL

Una de les activitats més arraigades de l'AAMAEF és el viatge cultural organitzat a un lloc fascinant del món, enguany s'ha visitat Guatemala.

AAMAEF viatgera

Pere Vilàs Gil

El viatge a Guatemala el varem haver de fer en dos grups –com per d'altra part ja s'ha fet tradicional en els nostres viatges des de fa uns anys–, a causa de l'alta participació dels socis. Aquest relat que segueix és el del segon grup, el qual presenta algunes petites diferències amb el primer, que va sortir vuit dies abans.

Atitlán

Com estava previst arribarem a la capital, Ciutat de Guatemala, el dia 8 de novembre després de dotze hores de viatge en avió des de Madrid. Només arribar, i una vegada recollits els equipatges, varem dirigir-nos al llac Atitlán, al departament de Sololá, en un viatge d'autocar de quatre hores més, per la qual cosa i l'estat de cansament era aconsellable deixar les visites turístiques per al matí següent, a més que era de nit i poca cosa es feia visible.

Quan l'endemà es va haver fet de dia i cada qual sortí al balcó de l'habitació de l'hotel, o al pati de la piscina, la vista que va aparèixer davant nosaltres era de les que d'immediat lleven la son. Allà hi havia l'immens llac Atitlán (devers 130 km²) amb la imponent presència de dos volcans de gran altura, el Tolimán, de 3158 m, i l'Atitlán de 3537 m a l'altra vora davant nosaltres, tots dos de figura de triangle regular quasi bé perfecta, oferint-nos un quadre digne de la millor pel·lícula. Segons viatgers de totes les èpoques, un dels espectacles més esplèndids mai contemplats. Després de l'esmorzar embarcàrem en dues petites llanxes fora borda i, creuant el llac, arribàrem a la població de Santiago Atitlán, que havia de ser una petita mostra de gairebé tot el que havíem de veure els dies següents durant el nostre viatge pel país.

Abans d'arribar a aquesta població a la vora del llac ja poguérem veure una fila de dones amb les cames dins l'aigua que rentaven roba. Els seus habitants són de l'ètnia *tz'utujil* (zutukhil) i el primer que

vérem quan saltàrem a terra, i que havia de ser una constant, és que gairebé tota la població indígena femenina va vestida amb la roba tradicional, tal com després comprovàrem a la resta del país. Les dones d'aquesta ètnia porten falces de ratlles morades amb brodats de colors vius d'aus i flors fins més avall dels genolls, i bruses de teixit fi adornades amb tires de motius vegetals, també amb una gran varietat de colors. En el petit varador hi havia un bon grapat d'embarcacions de pescadors, a més de les que es dediquen a passejar els turistes pel llac.

A la tarda varem anar a Panajachel. Es tracta d'una població que ha crescut a la vora del llac sense massa ordre. El principal atractiu és el carrer principal ple de cafès, venedors ambulants i tuc-tucs que corren endiablament entre els vianants. A diferència de Santiago Atitlán, aquí l'ètnia predominant és l'anomenada *kaqchiquel* i vesteixen amb subtils diferències sobre els *zutukhil*.

Chichicastenango

L'endemà ben de matí abandonàrem el meravellós llac per dirigir-nos a la ciutat de Chichicastenango, on se celebra un famós mercat els dijous i els diumenges. És difícil d'explicar la multitud que intenta circular pels carrers, especialment indígenes, fins al punt que tothora el vianant es troba gairebé impossibilitat d'avançar ni retrocedir entre centenars de parades on posen a la venda de tot el que un es pugui imaginar: petites figures de fang dels deus maies, màscares (moltes d'elles amb la cara d'un europeu, ben segur que revivint la conquesta), roba de vestir i de casa, brodats artesans, tota mena de menjar cuit o cru, en especial les sempre omnipresents *tortillas* de dacs, animals, etc. tot mesclat amb una autèntica explosió de colors vius, els cabells negres, llargs i curosament pentinats de les dones, les criatures que obrin uns ulls enormes que sembla que ho volen

Atitlán

abastar tot penjades a l'esquena de les seues joves mares... És una autèntica finestra oberta a les tradicions indígenes, en aquest cas de l'ètnia *quitché*, mesclades amb una càrrega espiritual que es pot sentir a l'ambient, de manera que sembla aïllada en el temps. Tot això farcit de les creences precristianes amb les quals celebren les festes religioses en una mena de sorprenent sincretisme entre el catolicisme més profund i el record encara present de les divinitats maies, molt especialment a l'església de Santo Tomás, amb unes escales empinades que recorden les de les construccions maies que vàrem veure més endavant. Abans d'anar a dinar visitarem una fàbrica de disfresses i màscares.

San Andrés Xecul

Després de l'àpat del migdia sortirem amb direcció a San Andrés Xecul. El més destacat d'aquesta població és l'església que s'ha fet mundialment coneguda a causa de la seua façana d'un llampanat color groc i adornada fins a l'últim racó per un autèntic allau de mitjos arcs suportats per falses columnes, figures de sants multicolors, motius vegetals que lluiten per l'espai amb angelets, jaguars, fulles de parra i flors de tota mena. A l'interior, les capelles laterals plenes de candeles enceses i gent de genolls en actitud de pregar davant les imatges sagnants de Crist i de penitents. L'estil d'aquesta construcció ve a ser la interpretació de les esglésies dels conquistadors posada en clau barroca pels indígenes segons el seu entendre, la qual cosa li dona un indiscutible atractiu en una mescla única de tradició i religiositat. Enfront de l'església poguérem veure el famós *Palo Volador* que es fa servir a les festes, al qual s'amarren quatre

Un carrer de Santiago Atitlán

voladors que simbolitzen els punts cardinals i van descendint mentre donen voltes fins a tocar a terra. Després de la visita, seguirem cap a Quetzaltenango.

Quezaltenango

Es tracta d'una moderna ciutat, potser la segona en importància de Guatemala, gairebé derruïda pel terratrèmol de 1902 i tornada a edificar, també coneguda amb el nom de Xela, que és una abreviatura del nom quiché original; està poblada per un 80% d'elements indígenes de les ètnies *quitché* i *mam*. És el centre cultural de l'occident del país amb una gran quantitat d'escoles d'espanyol a les quals hi assisteixen alumnes de nord-amèrica i alguns europeus. Va prosperar en el boom del cafè a finals del segle XIX. El seu centre històric està format per edificis al voltant d'una plaça central amb una ronda de columnes jòniques, transformada devers 1930. Disposa d'una moderna catedral que substitueix l'anterior, també derruïda pel l'últim terratrèmol.

San Francisco el Alto

Al matí següent vàrem partir cap al petit poble de San Francisco el Alto, a 17 quilòmetres de Quetzaltenango. Està situat a la part alta d'un turó i el seu principal atractiu és el mercat que s'hi organitza cada divendres, el qual segons algunes guies turístiques és el més gran i autèntic del país, clarament dirigit a la població autòctona i no als turistes. S'hi posen venedors de tota la zona dels voltants en un maremàgnun de petites tauletes i tovalles disposades directament en terra al carrer o a la vorera, deixant entre ells el mínim espai necessari, per al pas dels compradors o vianants curiosos; s'hi ofereix tot allò que hom pugui

Estela a l'entrada del parc Iximché

Mercat a Chichicastenango

Mercat a S. Fco. el Alto

Església de San Andres Xecul

Plaça A. Piràmide 3. Iximché

Una plaça a Antigua

Antic Palau del Governador a Antigua

necessitar per a la vida a les zones rústiques. El centre és la plaça davant l'església del segle XVII i aquí s'hi posen els venedors d'animals domèstics: aviram, porcs de totes les mides, vedells, ànedes, coloms i fins i tot lloros. Tot això, una vegada més, adornat amb els vistosos colors de la vestimenta de les dones indígenes *kaqchiquel*. Abans de dinar partirem cap a la zona arqueològica d'Iximché.

Iximché

Aquesta va ser la primera vegada al nostre viatge que ens trobarem directament amb el que queda d'una ciutat maia. Tot i haver-ho vist a la televisió, al cinema o en llibres, tal com passa gairebé sempre, la realitat supera totes les altres percepcions. Es tracta d'una ciutat fortificada adaptada al terreny natural en una elevació, fundada devers el 1465, o sigui d'època post clàssica (segles XI-XVI dC), conformada per més de 170 edificis distribuïts en sis places per a

cerimònies. Les places eren el símbol de la unitat i de l'ordre social, polític i territorial de l'estat. Estan obertes al sud i comunicades per una calçada, allí es celebraven rituals públics, els altars tenen diverses formes geomètriques: quadrats, circulars, etc. situats enfront de les piràmides escalonades i a l'interior de les cases de govern, a més de grups d'habitacions o palaus on residien els nobles principals. Cada una de les places disposa d'un o dos temples i dues d'un pati per als jocs de pilota. Els enterraments s'han trobat davall el sòl de les plataformes que suporten els temples i corresponen a personatges importants acompanyats per ofrenes d'or, jade i en un cas un jou de pedra. Iximché era un estat confederat i va disposar d'unes onze cases de govern, cada una amb les seues escales i un altar; s'hi reunien els senyors que governaven els pobles quan eren convocats pel gran governant per prendre les decisions necessàries, audiències i administrar la justícia. Documents

Un grup de dones, Antigua

La selva a Semuc Champey

Tikal, Temple II

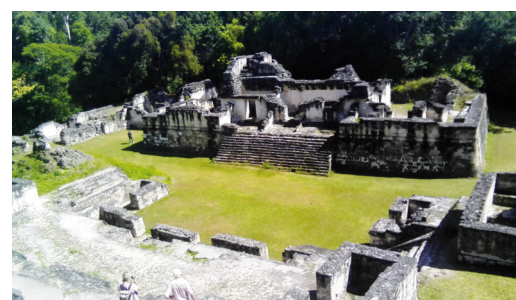
Copán, Temple 11

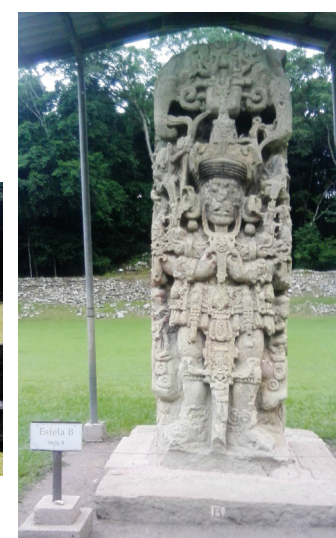
Una de les nombroses places a Copán

El riu Dulce a Livingston

Un dels nombrosos palaus a Tikal

Una de les grans esteles a Quiriguá

escrits com a memorials descriuen les activitats dels llinatges principals i identifiquen la zona com a capital de l'ètnia dels *katqchiquels*. Iximché significa "arbre de la dacsa" i es refereix a l'arbre anomenat *ramón*, que té el fruit comestible (encara que la dacsera no és un arbre). Va ser la capital d'un domini molt més extens que al segle XVI arribava per l'oest al llac Atitlán. Quan Pedro de Alvarado va arribar a la zona el 1524 els *kaqchiquels* s'aliaren amb els espanyols contra els seus antics enemics *quitchés*, *tzutukhils* i *pipils*. Aquella avinentesa va ser aprofitada pels conquistadors per fundar el 25 de juliol de 1524 la ciutat anomenada pels seus aliats *tlaxcalteques* Goathemala, nom que devers tres-cents anys més tard es va donar a la República. Poc després i a causa de les exigències dels espanyols, els *kaqchiquels* decideixen revoltar-se, la ciutat va ser incendiada i el poble indígena sotmès el 1530. Actualment és un lloc de pelegrinatge de les comunitats maies de la zona. Hi fan ofrenes en què es crema aguardent, parafina o copal per protegir-se de les malalties, tot seguint l'ordre del calendari lunar.

Ciutat de Guatemala

Després de dinar anàrem cap a Ciutat de Guatemala, la capital, en un llarg i extenuant viatge de gairebé sis hores.

Estela. Museu Nacional d'Arqueologia i Etnologia

Edifici a Tikal

L'endemà, el cinquè dia del nostre viatge, després d'un merescut i reparador descans, visitarem el Museu Nacional d'Arqueologia i Etnologia, situat al Parc de l'Aurora. Es tracta d'un edifici del segle XIX que ofereix la més gran col·lecció del país d'objectes maies d'ús quotidià i culte (més de 25.000 peces). S'hi poden veure diverses escultures, incloses esteles del període clàssic (segles IV-X dC) procedents de Tikal exposades en una mena de claustre circular, un tron procedent de la localitat de Piedras Negras, representacions d'animals de l'època preclàssica (s.XV aC-III dC), llindes de pedra, joies com collars de jade, màscares, objectes de ceràmica, etc. La secció etnològica exhibeix figures humanes vestides amb la roba tradicional d'algunes comunitats indígenes del país. Tot seguit visitarem el mercat d'artesanía, on poguérem fer compres de productes típics. Després de dinar partirem cap a la ciutat d'Antigua.

Antigua

Arribats a Antigua (a l'època colonial anomenada "La muy Noble y muy Leal Ciutat de Santiago de los Caballeros de Goathemala"), l'anterior capital del país, que té com a teló de fons tres grans volcans i extenses planes cobertes de cafetars, el visitant tot d'una s'adona d'una omnipresent arquitectura farricada de vestigis del període de la colònia. Tot un seguit d'edificis de poca altura pintats de colors vius s'alternen amb algunes esglésies, convents i palaus, la major part convertits en fragments i esmicolats pel terra. Els carrers, això sí, estan ben pavimentats de pedres. Tot i que la major part del llegat espanyol està gairebé en ruïnes, el que queda i el que s'ha reconstruït aporta un innegable encant al paisatge urbà i l'oportunitat de donar una mirada endarrere.

Tikal. Temple I

Es tracta d'una ciutat d'estranya bellesa i gran rellevància històrica que conserva ara encara una intensa activitat cultural a les nombroses acadèmies existents de la llengua espanyola, a les quals assisteixen una gran quantitat d'estudiants de moltes nacionalitats.

Els successius terratrèmols i erupcions volcàniques no han aconseguit acabar amb l'ànim dels ciutadans de tan peculiar població diverses vegades abandonada i tantes mateix repoblada per l'orgull dels seus habitants, quasi tots d'ètnia *ladinos*. Als segles XVII i XVIII va ser l'epicentre del poder a tota Centreamèrica, amb universitat, impremtes, hospitals, un periòdic i un animat panorama cultural i polític, encara que així i tot va ser abandonada i saquejada per obtenir materials de construcció a causa del devastador terratrèmol de 1773. La capital va passar llavors a l'actual Ciutat de Guatemala. Al segle XIX va ser novament repoblada aprofitant el boom econòmic del cafè, però el 1976 altra vegada un moviment de terra va ser la causa de milers de morts. El 1979 la Unesco la declarà Patrimoni Mundial. S'ha de destacar el palau de l'antiga Capitania General (actualment seu de diverses oficines del govern i policia), la catedral de Santiago i les esglésies de La Merced i de San Francisco. El volcà Fuego (del qual surt una visible columna de fum) domina el paisatge des de gairebé tota la ciutat.

Biotopo Quetzal

El dia següent, el setè del nostre viatge, ens varen portar a fer una visita al Biotopo del Quetzal, al departament de Baja Verapaz. El nom es justifica per l'existència del que s'ha adoptat com a símbol del país: una petita au semblant a un lloro amb la particularitat de tenir unes plomes a la cua que

s'allarguen considerablement, per això solament era prerrogativa portar-les els caps indígenes d'abans de la conquesta. El mascle exhibeix també una gran cresta rodona de color verd iridiscent igual que les plomes del llom, mentre que a la regió de la panxa llueix un color vermell de sang. Només en poques ocasions és possible veure un quetzal en llibertat perquè malauradament n'hi ha molt pocs, tot i que estan protegits per lleis molt dures i que a causa del color verd intens es confonen fàcilment amb la vegetació, però així i tot val la pena intentar-ho encara que només sigui per recórrer el bosc on habita, caminant per un estret carrerany on es pot gaudir d'una autèntica selva tropical. Vàrem poder participar de la joia d'aquest exuberant ecosistema de bosc nebulós i humit d'altura que és el seu hàbitat natural, però també contemplar les abundants falgueres, mola, enormes arbres, orquídiess i plantes de tot tipus que creixen amb extraordinària promiscuïtat a causa de les cascades i corrents d'aigua que hi ha per tot arreu. Després de la visita vàrem dinar i passàrem la nit en un hotel del municipi de Santa Cruz de la Verapaz.

Semuc Champey

A l'endemà partirem a visitar l'oasis selvàtic de Semuc Champey en l'autocar que ens havia servit tot el viatge. A un punt determinat de la carretera a Lanquin vàrem haver de canviar a vehicles tot terreny amb tracció a les quatre rodes, de quatre o cinc places cada un, a causa del mal camí que hi ha per arribar a aquest indret. Però valia la pena. Segons algunes guies es tracta de la manifestació més genuïna de la Guatemala rural, regada pel riu Cahabón que baixa amb una notable força, però que aquí i allà forma unes basses (*pozas*) a les quals es pot nedar. Alguns viatgers aprofitarem per fer-hi una relaxant nedada, tothora acompanyats per la música que fan els infinits rierols per on baixa l'aigua puríssima des de la muntanya. Aquí l'aigua té un color verd maragda amb tonalitats turquesa emmarcades per l'abundant selva humida que l'envolta i que li proporciona una gran bellesa salvatge natural. Un petit grup va pujar a un mirador des del qual es pot veure per sobre la catifa verda de la selva tot el tram amb les *pozas* i cascades que alimenten el riu. Semuc Champey va ser declarat Monument Nacional el 1999. L'ètnia predominant és la *q'eqchi'*. Hi dinarem de pícnic en

unes taules especialment habilitades a l'aparcament de vehicles i tornàrem a l'hotel.

Copán

Ben de matí del novè dia de viatge sortírem per passar la frontera entre Guatemala i Hondures i dirigir-nos a la zona arqueològica de Copán.

Dèiem quan parlàvem d'Iximché que ens havia sorprès gratament el primer contacte amb restes de la civilització maia. La de Copán va ser la segona i no menys gratificant visita a l'interior d'una de les seues ciutats.

L'esplendor de Copán coincideix amb el període dinàstic que comença el 426 dC i acaba el 820 dC. L'estela més antiga sembla que és del 465 dC. Els arqueòlegs han arribat a la conclusió que en el període de màxima població ocupava una vall d'uns 24 Km² on s'han trobat més de 3400 edificis i ha suposat que la població podria haver estat al voltant dels 30.000 individus. Encara que per tot arreu hi ha muntanyes de terra i arbres que assenyalen l'existència segura d'un jaciment per excavar –cosa que és una constant a gairebé totes les zones arqueològiques. Alguns especialistes sobre el tema opinen que Copán és la més bella ciutat maia de l'Amèrica Central i l'han comparat amb Atenes perquè l'art del retrat, del realisme dels personatges eternitzats en pedra i les seues divinitats, és únic. Quan hom s'atura un instant enfront de l'estela H (es creu que podria representar el governant Devuit Conill, capturat i decapitat a Quiriguà el 738 dC, o potser la seua esposa), de l'Escala dels Jeroglífics o de l'altar Q l'envaeix una sensació grata i inoblidable perquè cada pedra de Copán porta gravat l'esplendor dels seus governants i l'habilitat dels seus artistes.

Podem dividir Copán en quatre zones clarament diferenciades: la Gran Plaça (també coneguda per Plaça de les Esteles, la majoria del rei Devuit Conill), el Joc de Pilota, l'Escalinata Jeroglífica i l'Acròpolis. A cada un d'aquests punts el visitant es troba enfront de l'expressió més profunda, més religiosa i artística de la cosmovisió dels maies i de la seua particular manera d'entendre el món que els envoltava. Només l'anomenada Escalinata Jeroglífica de 63 grades amb inscripcions i més de 1200 blocs és el text més llarg de la civilització maia. Construïda pel rei Fum Caragol (749 dC-763 dC) és un autèntic arbre genealògic de la seua dinastia. Les cinc estàtues que sobresurten de l'escala representen els cinc

governants que el precediren. Els visitants poden veure que encara falta molt per excavar. En el propi grup principal d'edificis se segueix excavant amb el mètode de sondatge i s'han detectat cinc fases en la construcció. Així és com s'han descobert fins a tres temples de diferents èpoques un damunt l'altre. En el de baix hi ha la tomba del fundador de la dinastia, el gran senyor Sol Quetzal Guacamai. Els especialistes han arribat a la conclusió que la decadència de Copán va ser causada per l'augment espectacular de la població i en conseqüència de les necessitats alimentàries, amb la devastació de la selva que suposa la incorporació de nous camps de conreu i, per tant, la minva de la precipitació que justament havia de fer possible el creixement de les plantes per al consum humà. Una bona part de la ciutat amb el temps ha estat erosionada pel riu Copán, fins que a la dècada de 1930 va ser desviat. L'ètnia predominant són els *ch'ortí*.

El 1980 la Unesco va declarar el parc arqueològic de Copán Patrimoni de la Humanitat i dos anys més tard, el govern d'Hondures, Monument Nacional.

Aprofitarem la tarda per instal·lar-nos a l'hotel de la població de Copán d'on sortirem l'endemà per tornar a Guatemala i agafar la carretera en direcció al Carib, no sense abans parar per fer una visita a l'antiga ciutat maia de Quiriguá, ja en el territori actual de Guatemala.

Quiriguá

La història d'aquest jaciment és paral·lela a la de Copán, a qui va estar sotmesa durant gran part del període clàssic. El seu principal atractiu són les gegantines esteles (una d'elles 10'5 m d'altura) erigides a la Gran Plaça Central i propiciades per l'existència propera d'una pedrera de la qual va ser extreta la matèria primera. El Gran Senyor de la ciutat va ser Cauac Cel (725 dC - 784 dC) qui va decidir la independència de Quiriguá i va encetar una guerra amb el seu antic sobirà de Copán, Devuit Conill, a qui va capturar i decapitar. El 1981 la Unesco va declarar Quiriguá Patrimoni de la Humanitat.

Puerto Barrios

Després de la visita reprenguérem el camí en direcció a Puerto Barrios, ja al mar Carib, on ens vàrem instal·lar.

L'onzè dia del viatge canviarem radicalment d'activitat, deixarem pel moment l'Arqueologia i ens vàrem dedicar a un fantàstic passeig en dues petites embarcacions pel riu Dulce i la seua desembocadura, on està situada la població de Puerto Barrios, capital del departament d'Izabal. Realment poca cosa podem dir d'aquesta ciutat excepte explicar que es tracta d'un petit port de mar situat al també petit i únic tram que Guatemala disposa per sortir a l'Atlàntic, a la badia d'Amatique. Fou fundada a la darrerria del segle XIX a fi de disposar d'un port per embarcar la producció de cafè.

La desembocadura del riu Dulce presenta en aquesta zona una considerable amplària. El viatger que navega corrent amunt aviat es troba entre altes parets gairebé verticals de més de 100 m d'altura completament ocultes per una exuberant vegetació. Quan la costa fluvial descendeix a nivell del riu apareixen a les voreres aquí i allà cases mig tapades per l'aclaparadora vegetació, amb un mollet de fusta i una o dues embarcacions amb forabord que hom suposa que fan el mateix paper que l'automòbil al garatge de les cases de terra endins. No falten a determinats racons on el corrent ho permet autèntiques catifes de nenúfars. Aquí també hi té la seua llar el rar mamífer d'aigua dolça anomenat manatí, però n'hi ha pocs exemplars i és molt difícil de veure.

Al nus de comunicació del riu Dulce amb el llac Izabal, del qual s'alimenta, hi ha el castell de San Felipe de Lara, construït per les autoritats colonials al segle XVII i que, a més d'una edificació defensiva, al llarg de la seua història ha estat presó i duana. Actualment s'explota com a atracció turística. Nosaltres el varem poder veure des de la llanxa sense baixar a terra.

Livingston

A l'excursió del dia no li podia faltar un passeig per la peculiar ciutat de Livingston situada a la mateixa desembocadura del riu Dulce, així anomenada en honor d'Eduard Livingston, redactor del Codi Civil de l'Estat de Luisiana el 1825, el qual es va voler adaptar a Guatemala sense èxit a causa de l'oposició de la població indígena catòlica que derrocà el president Gálvez el 1838.

Tikal. Visita des del Temple I

A diferència de la resta del país, aquí molts dels habitants són d'ètnia *garífuna*, o sigui negres caribenys, mesclats amb els originals *queqchís*, encara que també s'hi troben *ladinos* (mescla d'indígena i europeu). A aquesta població només s'hi pot arribar per mar des de Puerto Barrios, i una o dues vegades a la setmana des de les vesines Belice i Punta Gorda. És del tot recomanable el passeig per gaudir de la intensa vida als carrers, els variats colors de les cases de baixa altura, els sorprenents rètols de les botigues amb què es pretén captar turistes compradors, i fins i tot l'estrany estamp dels animals domèstics de corral passejant-se com si tal cosa o dormint plàcidament a la porxada d'alguna de les cases, quasi sempre fetes de fusta. Aquesta població és descendent dels esclaus transportats per dos vaixells negrers espanyols procedents del que avui és Nigèria que al segle XVII varen naufragar a la zona a causa d'un temporal. Els esclaus que transportaven pogueren fugir i foren acollits pels naturals d'aquestes terres on trobaren protecció. A la llarga i després de moltes vicissituds es varen mesclar i donaren lloc al poble *garinagu*, avui conegut per *garífuna*. El seu particular folklore incorpora una mescla de ritmes africans i centreamericans.

Flores

Després de la visita tornarem a Puerto Barrios a dinar, i després sortirem en direcció a Flores, al districte del Petén, al nord del país, tot i que hauríem de dir-ne a Santa Elena, que és l'indret on realment hi ha l'hotel on varem passar tres nits a la vora del gran llac Petén Itzá. Flores és una petita i peculiar població que ocupa l'illa del mateix nom situada al

centre del llac i a la qual s' arriba a través d'un pont que uneix les dues ciutats. Un gran arc dóna la benvinguda als visitants. A Flores les botigues, els hotels i restaurants alternen amb els habitatges particulars i ocupen els carrers empinats cap a la part més alta on hi ha una església i l'edifici del govern, mentre que a la part de la vora del llac s' ha construït un passeig que fa la volta per tot el perímetre de l'illa. Santa Elena té els bancs, alguns hotels i un considerable centre comercial.

Flores va ser fundada a l'illa (*petén*, en llengua maia) pel poble dels *itzá* quan varen ser expulsats de Chichén Itzá, a l'actual Mèxic, a mitjan segle XV. Fins a 1697 els espanyols no aconseguiren sotmetre els *itzá* establerts a l'illa; quan ho varen fer destruïren les piràmides i edificis que hi havia, de tal manera que no en queda res, però no hi ha cap dubte que la Flores moderna s'ha aixecat sobre les bases que quedaren dels antics edificis.

Yaxhá

El dotzè dia del viatge ens portaren al lloc arqueològic de Yaxhá. El nom és la combinació de *yax* (verd- blau) i *ha* (aigua). Conjuntament amb els jaciments de Nakum i El Naranjo formen un triangle d'unes 37000 Ha que fa partió amb l'extraordinari parc de Tikal, on anarem l'endemà.

Pel que fa a Yaxhá, per construir la ciutat els maies elegiren un turó entre els llacs Yaxhá i Sacnab. A diferència d'altres jaciments arqueològics aquí s'han excavat bona part dels edificis, així que es pot veure la ciutat gairebé completa. Es tracta d'una interessant combinació de biodiversitat i patrimoni arqueològic a causa de les nombroses corrents d'aigua: rius, llacs, llacunes, etc. que són la ruta de migració d'aus. Ha estat reconegut com a Zona Humida d'importància mundial pel Ramsar. Un bon grapat de mones udoladores ens varen rebre i saludar de lluny. En tot cas, l'extraordinària bellesa que ofereixen les restes arqueològiques són un espectacle digne de veure. Les esmentades tres ciutats jugaren un paper important en l'organització social i política de la regió durant més de 1800 anys (400 aC- 1450 dC). Yaxhá és la més accessible, i el visitant tot d'una queda impressionat per les piràmides, les places per a l'omnipresent joc de pilota, acrópolis i palaus dels dignataris, tot unit per una calçada, però sobretot

pels edificis dedicats a l'observació astronòmica. En concret compta amb dos complexos, el Major i el Menor, dedicats a aquesta important tasca que marcava el calendari per les feines agrícoles i cerimonials, des d'on se seguia el pas del sol i es deduïa l'arribada dels solsticis. Els maies varen tenir més d'un calendari, el més utilitzat va ser l'*Haab* que significa "consumació". Consta de 18 mesos anomenats *uinals* de 20 dies cada un, simbolitzats per animals i fenòmens del seu medi ambient, més un període de 5 dies anomenat *uayeb*, per tant dura 365 dies. A cada *uinal* li correspon un determinat treball agrícola i la data del naixement d'una persona influeix sobre ella tota la seua vida. Si hom puja a la piràmide del Major (hi ha escales de fusta) s'observen fantàstiques vistes dels cimarols d'altres construccions que s'obren pas a través de la catifa verda de la selva. Seguint la calçada est s'arriba al punt àlgid del jaciment, que és l'estructura 216, també coneguda per Temple de les Mans Roges a causa de les palmes marcades que s'hi varen descobrir, just a davant hi ha un altar modern que encara s'utilitza per a cerimònies dels actuals maies.

Tikal

El tretzè dia del viatge va ser en exclusiva (i encara va faltar temps) per visitar l'extraordinària zona arqueològica de Tikal, probablement una de les més grans, completes i representatives del món dels maies d'Amèrica Central, imprescindible per qui tengui interès a conèixer aquesta antiga i sorprenent civilització.

Una vegada més, és impossible resumir en els límits d'aquest article, redactat exclusivament des dels ulls d'un turista curiós, la magnificència del Parc Nacional de Tikal. És, sens dubte, l'estrella del nostre viatge i probablement bastaria solament aquesta visita per justificar haver recorregut quasi 9.000 km.

La visita, a la força incompleta, distingeix places, temples, piràmides i acròpolis, a més de les calçades que les uneixen i quatre punts més d'interès arqueològic.

El centre de la ciutat de Tikal i el més espectacular és, sens dubte, la Gran Plaça, que és el producte de més d'un mil·lenni d'activitats constructives. A la part del nord hi ha una fila d'esteles i altars esculpits que representen la seqüència dinàstica dels reis de la ciutat i el conjunt d'edificis cerimonials con-

gut per Acròpolis Nord, on hi ha també el mausoleu de les famílies governants. Al sud, en contraposició de l'element cerimonial, es localitza un altre conjunt d'estructures del tipus de palaus anomenat Acròpolis Central, que ve a ser una zona administrativa i residencial dels alts dignataris. El costat est està ocupat pel Temple I, o del Gran Jaguar, (segons la terminologia pròpia de l'arqueologia maia, la paraula temple se refereix a un edifici de base escalonada sobre el qual hi ha un petit recinte acabat amb volta, i sobre aquest una cresteria que encara dona més altura a l'edifici. La façana principal disposa d'una escalinata que permet anar de la base a la porta del recinte) i un petit Joc de Pilota, mentre que a l'oest hi ha el Temple II o de les Màscars.

Devers 300 m al sud oest hi ha la Plaça de la Gran Piràmide, també coneguda per Plaça del Món Perdut, on es troba la Gran Piràmide, de 35 m d'altura, de significació astronòmica.

A l'est de la Plaça de la Gran Piràmide trobam la Plaça dels Set Temples, on hi ha alguns edificis cerimonials entre els quals destaca un triple joc de pilota al nord, set templets a l'est i un magnífic edifici cerimonial al sud. A la Plaça de l'Est podem veure un temple i el que queda d'un edifici, així com també l'estructura sense restaurar del Mercat i un Joc de Pilota. La Plaça de l'Oest no disposa d'edificis restaurats però sí que hi ha algunes esteles i altars en aquest cas llisos.

L'impressionant temple I, o Gran Jaguar, tanca la plaça principal per l'est, com deim, i té una altura de 45 m. Va ser erigit als voltants del 700 dC pel gran senyor *Ah Cacao*, (Urpa de Jaguar) que va ser soterrat al seu interior. Aquesta piràmide, encara que no és la més alta de Tikal, s'ha convertit en una imatge emblemàtica de la ciutat.

El temple II, també anomenat Temple de la Lluna, la tanca per l'oest, té 38 m d'altura i va ser construïda en temps del mateix governant anterior. S'hi pot pujar per una escala de fusta.

A la seua part de ponent hi ha el temple III, o del Gran Sacerdot, de 60 m d'altura. Al seu front hi ha l'estela 24 i l'altar 7. Disposava d'una original llinda feta de fusta amb el personatge central que vesteix una pell de jaguar. Es creu que va ser erigit pel governant Sol Obscur devers el 810 dC.

Figures al Museu Nacional d'Arqueologia i Etnologia

Copán

El temple IV, o de la Serp Bicèfala està a l'oest de la Gran Plaça, té 65 m d'altura (l'estructura més alta de Tikal) i fou erigida l'any 740 dC. El visitant que pot pujar fins a la cresteria (hi ha una escala de fusta) pot gaudir de la més gratificant vista de Tikal, de la selva circumdant i de les diverses cresteries d'altres construccions que sobresurten de la catifa uniforme de la selva. En concret es poden veure les cresteries dels temples II, III i V, la façana del temple I i la piràmide del Món Perdut.

El temple V, de 57 m, va ser construït entre el 550 dC-650 dC probablement pel governant anomenat Calavera d'Animal. Actualment només té restaurada la façana nord. És l'únic orientat al nord perquè mira a l'Acròpolis on estan soterrats els anteriors governants i també al temple 32 on hi ha les seues restes. El temple té una base escalonada de set cossos i una impressionant escalinata de 20 m d'amplària.

El temple VI, o de les Inscripcions està al sud de la ciutat, a l'extrem de la calçada anomenada Méndez i té el jeroglífic més llarg de Tikal. Davant hi ha l'estela 21 i l'altar 9.

Hi ha tres grups d'edificis als que s'han anomenat Acròpolis. El més gran és la de la Gran Plaça, coneguda amb el nom de Central, presenta diverses estructures residencials i administratives al voltant

Chichicastenango

Dones a Chichicastenango

de set patis interiors: edificis amb habitatges, com el palau del governant Cel Tempestuós i altres dos palaus. A la part del sud s'hi varen construir fins a tres grans fosses defensives que en temps de pau varen ser utilitzades per recollir aigua. La manca d'espai i l'augment de les necessitats obligà a construir en altures de fins a cinc plantes, fet que alterà la simetria pròpia de l'arquitectura dels maies. La Gran Plaça presenta també les Acròpolis del nord i del sud, més petites.

A més, hi ha fins a tres complexos de piràmides bessones, cinc calçades per facilitar el moviment d'un lloc a l'altre, i quatre o cinc punts més que ens ofereixen diverses construccions ben interessants.

En els desplaçaments per la ciutat varem poder gaudir de la vista dels enormes arbres anomenats capuquers (*ceibas*), que poden arribar als trenta o quaranta m d'altura.

Ciutat de Guatemala

El catorzè dia tornarem en avió a Ciutat de Guatemala des del petit aeroport del Petén. Una vegada arribats, poguérem fer una volta pel centre històric d'aquesta populosa capital i veure alguns carrers comercials i una mescla d'edificis moderns i antics. Dinàrem en un restaurant local abans de tornar a l'aeroport per emprendre el vol de tornada a Madrid.

Foto Raymar

PUIG DES MOLINS

museu monogràfic i necròpolis púnica

NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

Via Romana, 31

HORARI D'ESTIU (1/4 al 30/9). De dimarts a dissabte de 10:00h a 14:00h i de 18:30h a 21:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARI D'HIVERN (1/10 al 31/3). De dimarts a dissabte de 09:30h a 15:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO DE VERANO (1/4 al 30/9). De martes a sábado de 10:00hrs. a 14:00hrs. y de 18:30hrs. a 21:00hrs. Domingo de 10:00hrs a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

HORARIO DE INVIERNO (1/10 al 31/3). De martes a sábado 09:30hrs. a 15:00hrs. Domingo de 10:00hrs. a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

SUMMER TIMETABLE (1/4 to 30/9). Tuesday to Saturday from 10:00am. to 14:00pm. and 18:30pm. to 21:00pm. Sunday from 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

WINTER TIMETABLE (1/10 to 31/3). Tuesday to Saturday from 09:30am. to 15:00pm. Sunday 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS